

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

გიგა ქამუშაძე

იანეთში რეპატრიირებული მოსახლეობის თურქული
მეტყველების თავისებურებანი

10.02.06 – ახლო აღმოსავლეთის ენები (თურქული ენები)

ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო
ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

სამეცნიერო ხელმძღვანელები: ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი მ. ჯიქია
ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი ტ. ფუტყარაძე

თბილისი

2006

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა.

შესავალი.

§1. მესხეთის ისტორიის საკითხები.

§2. 1944 წელს მესხეთიდან გადასახლებულთა ისტორიის რამდენიმე საკითხი.

§3. დეპორტირებული მოსახლეობის აღმნიშვნელი ტერმინების საკითხი.

§4. რეპატრაციის საკითხები XX-საუკუნის 80-იან წლებში.

თავი I რეპატრირებულთა თურქული მეტყველების დახასიათება.

1.1. თურქული დიალექტის განსაზღვრა.

1.2. ფონეტიკური პროცესები.

1.2.1. აბრუპტივები.

1.2.2. ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევა.

1.3. მორფოლოგიური მოვლენები.

1.3.1. არსებითი სახელი.

1.3.2. ზმნა.

1.3.3. კუთვნილების გამოხატვა.

1.3.4. შედგენილი შემასმენლის კონსტრუქცია.

1.3.5. ზმნიზედები.

1.3.6. კავშირი.

1.3.7. თანდებული.

1.3.8. სინტაქსი.

1.3.9. სიტყვათა რიგი წინადადებაში.

1.3.10. მიმდებარეობები.

1.3.11. რთული ქვეწყობილი წინადადება.

თავი II რეპატრირებულთა ლექსიკის თავისებურებანი.

2.1. დარგობრივი ლექსიკა.

2.1.1. ხელობა-მესაქმეობის ტერმინები.

2.1.2. ბუნების მოვლენები.

- 2.1.3. ცხოველები და ფრინველები.
 - 2.1.4. საცხოვრებელი, სასოფლო-სამეურნეო, სასწავლო ნაგებობათა, სასწავლო ნივთებისა და საოჯახო ინვენტარის აღმნიშვნელი ლექსიკა.
 - 2.1.5. ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკა.
 - 2.1.6. თვეები, კვირის დღეები, წელიწადის დროები.
 - 2.1.7. ხილი და ბოსტნეული.
 - 2.1.8. სხეულის ნაწილები და შინაგანი ორგანოები.
 - 2.1.9. ხალხური მუსიკალური ინსტრუმენტები და ცეკვის სახელები.
 - 2.2. იანეთელთა თურქულ მეტყველებაში არსებული ლექსიკის წარმომავლობის საკითხი.
 - 2.2.1. ქართული სუბსტრატული ლექსიკა.
 - 2.2.2. უზბეკური ლექსიკა.
 - 2.2.3. რუსული ლექსიკა.
 - 2.2.4. თურქული დიალექტური ლექსიკა.
 - 2.3. სიტყვათწარმოების საკითხები.
 - 2.3.1. სახელის წარმოება.
 - 2.3.2. ზმნის წარმოება.
- დასკვნა.
- დანართი.
- რეპატრიირებულთა ყოფა-ცხოვრება.
- მეტყველების ნიმუშები.
- გამოყენებული ლიტერატურა.

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ისტორიული საქართველოს ერთ-ერთი მოწინავე კუთხე, მესხეთი (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო), გვიანდელი სამცხე-საათაბაგო, ხანგრძლივი და გამანადგურებელი ბრძოლების შემდეგ ოსმალთა თურქებმა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში მიიტაცეს

და მას "გურჯისტანის" ვილაიეთი დაარქვეს. დამპყრობლებმა რეგიონის ზუსტი აღწერაც ჩაატარეს, რომლის მიხედვითაც სამცხე-ჯავახეთში მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას ქართველი ქრისტიანები შეადგენდნენ. თურქების ძალმომრეობით, უბეში, გამათურქებელი პოლიტიკის წყალობით ქართველობა იძულებული ხდებოდა დაეთმო სარწმუნოება, მამული, ენა...

1828-29 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ ქართველთა დევნა უკვე რუსებმა დაიწყეს: პასკევიჩი, იმისათვის, რომ მესხეთიდან დაეჩქარებინა ქართველ მაჰმადიანთა გასახლება და სომეხთა ჩამოსახლება, ხელს უწყობდა აქაურ ბეგებს, რომ მამული გაეყიდათ და თურქეთში გადასახლებულიყვნენ. ქართველ მაჰმადიანებს ისე არ ექცეოდნენ, როგორც თურქებს, არამედ ავიწროებდნენ, უქმნიდნენ ეკონომიკურ და რელიგიურ წინააღმდეგობებს. გამაჰმადიანებული და ფანატიზმით გაბრუებული მესხი გლეხკაცობა მტრის ანკესზე წამოეგო, ბევრი მათგანი მართლაც აიყარა მშობლიური მიწა-წყლიდან და თურქეთისაკენ მიმავალ გზას დაადგა (ლომსაძე, 1975, გვ.,352). მათ ნაცვლად მესხეთ-ჯავახეთის ტერიტორიაზე კი მრავლდებოდნენ ოსმალეთიდან გამოქცეული სომხები, თარაქამები, ქურთები, ბერძნები (მაკალათია, 1938, გვ., 68).

მეორე მსოფლიო ომის დროს, რუსეთ-თურქეთის დაპირისპირების პროცესში საბჭოთა იმპერია უკვე აღარ ენდობა საზღვრისპირა რეგიონებში მცხოვრებ მაჰმადიან მოსახლეობას (რომელთა ნაწილს საბჭოთა მოქალაქეობაც კი არ ჰქონდა მიღებული); სტატისტიკური მონაცემების მიხედვით 1944 წელს საბჭოთა რუსეთის იმპერიამ კავკასიიდან გაასახლა 150 000-ზე მეტი ადამიანი; ამათგან საქართველოდან (სამცხე-ჯავახეთიდან) – 15 ათასი ოჯახი, 94 000 ადამიანი, მათ შორის იყვნენ: მაჰმადიანი ქართველებიც (ავტოქტონი მოსახლეობა) და საქართველოში მიგრირებული თარაქამები, თათები, ჰემშინები/ხემშილები (მუსლიმანი სომხები), ქურთები... გასახლებულ პირთა ნაწილი გზაშივე დაიხოცა (ფუტკარაძე, 2005, გვ.,19).

შუა აზიაში გადასახლებულთა ნაწილი შემდეგ აზერბაიჯანში გადმოვიდა. ეთნიკური ჯგუფების მეტყველებამ განიცადა ადგილობრივი მოსახლეობის ენებისა და რუსულის გავლენა. დეპორტირებული მოსახლეობის მეორე ნაწილი XX. საუკუნის 80-იან წლებში საქართველოში დაბრუნდა: იმერეთის მხარეში რეპატრიირებულნი დაასახლეს სამტრედიის რაიონის სოფელ იანეთის მე-9 უბანში.

მეორე მსოფლიო ომის დროს მესხეთ-ჯავახეთიდან გადასახლებული და შემდგომ, 80-იან წლებში დაბრუნებული მოსახლეობის მეტყველების შესწავლა უაღრესად აქტუალურია.

წინამდებარე ნაშრომის ძირითადი მიზანია რეპატრიირებული მოსახლეობის თურქული მეტყველების შესწავლა; მისი დიალექტური სახის განსაზღვრა, ქართული და სხვაენოვანი პლასტების გამოვლენა, თანამედროვე კულტურული რეალიების შესაბამისი ენობრივი (ტერმინოლოგიური) "სამოსის" წარმოჩენა და სხვ.

რამდენიმე წლის წინ ქსუ დიალექტოლოგიის ინსტიტუტის გეგმის მიხედვით დავიწყეთ დასავლეთ საქართველოში, სამტრედიის რაიონის სოფელ იანეთში დასახლებული მესხეთიდან დეპორტირებულთა შთამომავლების თურქული მეტყველების შესწავლა.

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველური დიალექტოლოგიის ინსტიტუტის მიერ შედგენილი სპეციალური პროგრამა-ინსტრუქციისა და 30-მდე დარგობრივი კითხვარის მიხედვით მასალა ჩავიწერეთ იანეთში რეპატრიირებული მოსახლეობისაგან აუდიო კასეტებზე და შემდეგ ტექსტურ ფაილად გადაწერილი ინახება ქართველური დიალექტოლოგიის ინსტიტუტში. მასალა ჩავიწერეთ თითქმის ყველა ასაკისა და სქესის ადამიანისაგან.

მონაცემთა ანალიზისას გამოყენებულია დესკრიფციული და ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების კვლევის მეთოდები.

საკვლევი ენობრივი ერთეულის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ისტორიულმა, გეოგრაფიულმა, სოციალურმა და სხვა ექსტრალინგვისტურმა ფაქტორებმა, რომელთა გათვალისწინება შედის კვლევის გეგმაშიც.

კვლევის შედეგად გამოვლინდა ფონეტიკურ-ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური ინტერფერენციის შემთხვევები.

რეპატრიირებული მოსახლეობის მეტყველებაში შემონახულია ისეთი მოვლენები, რომელიც ზოგჯერ დაკარგულიც შეიძლება იყოს ქართულსა და თურქულში, ან რომელსაც შეუძლია ახლებურად გაგვააზრებინოს ადსტრატული მოვლენები და სხვა ქართველური კულტურის ზოგიერთი საკითხი. იანეთელთა თურქული მეტყველების შესწავლას მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც. იგი

ჩამოყალიბებულია რამდენიმე სხვადასხვა ენის შერევის ნიადაგზე. ამდენად, რეპატრიირებულთა თურქული მეტყველება „ნარევ“ ენად შეიძლება მივიჩნიოთ. ასეთად უწოდებენ რეპატრიირებულნი იმ ენობრივ ერთეულს, რომელზედაც მეტყველებენ; **qarıxux dil 'ნარევი ენა'**.

ნაშრომში პირველადაა წარმოდგენილი საქართველოში რეპატრიირებული მოსახლეობის მეტყველების ანალიზი. გამოვლინდა, რომ ამ მოსახლეობის საოჯახო მეტყველება ძირითადად თურქულია, რომელმაც განიცადა სხვა არამონათესავე ენათა გავლენა. კერძოდ, იანეთელ რეპატრიანტთა თურქულ მეტყველებაში ბუნებრივია **p, t, w, W, k, y** ბგერები (რაც იმაზე მეტყველებს, რომ თურქული ენა ქართულის ძლიერ გავლენას განიცდიდა); აღსანიშნავია, რომ ქართულისთვის დამახასიათებელ მკვეთრ თანხმოვნებს ვხვდებით არამარტო ქართულ, არამედ თურქული წარმოშობის სიტყვებშიც: **bal 'pal' Tevzi, dudak 'tofax' ბაგე, kurt 'qurt'** მგელი და სხვ. ქართული სუბსტრატი თვალსაჩინოა აგრეთვე ლექსიკაში; შეიძლება ითქვას, რომ სოფლის მეურნეობის ზოგიერთ დარგში ტერმინოლოგია ძირითადად ქართულია (აღნიშნული თავისებურების ახსნას ჩვენ ქვემოთ სათანადო ქვეთავში შევხებით).

ქართული ტერმინოლოგიის ხვედრითი წილი განსაკუთრებით მაღალია სოფლის მეურნეობის ზოგიერთ დარგში.

ფონეტიკური, ლექსიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური ანალიზის შედეგად დადგინდა, რომ იანეთელ რეპატრიანტთა მეტყველება ძირითადად ანატოლიური თურქულის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტს განეკუთვნება.

შესავალი

§1. მესხეთის ისტორიის საკითხები

იანეთში რეპატრიირებული მოსახლეობის მეტყველების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება იმ რეგიონის ისტორიას, სადაც აღნიშნული მოსახლეობა დეპორტაციის დროს ცხოვრობდა.

მესხეთში ოდითგანვე ქართველები ცხოვრობდნენ. მესხეთის მკვიდრ ქართველს ჰქვია **mesxi**. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის, ვახუშტი ბაგრატიონის, თქმით იქ ოდითგანვე ჟღერდა "სიტყვა ქართული რუსთაველისა", ხოლო დიდი ილიასა და ვაჟას მიხედვით – "ჩვენი ყოფილი ცხოვრება იქ აყვავებულა". ისტორიკოსი მოსე ჯანაშვილი წერდა: "არ შეიძლება დავიწყებული იქნეს აკვანი საქართველოს დიდებისა... მესხეთი ქართველებისათვის ის არის სწავლა-განათლების საქმეში, რაც საბერძნეთი კაცობრიობისთვისო" (ჯანაშვილი, 1915, გვ, 12).

ივ. ჯავახიშვილი **მესხ** ქართველურ ეთნონიმს უკავშირებს ებრაული ბიბლიის ერთ-ერთი ეთნარქის სახელს – meSeq-ს, აქადური წარწერების muSq-ს და ბერძნული წყაროების mosxoid-ს. იგი წერს: „ქართველ ტომთა სახელები კარგად სცოდნია აგრეთვე დაბადების I წიგნის შემდგენელს, ან მის წყაროს. თავ-თავის ადგილას უკვე მოხსენებული იყო, რომ იქ აღნიშნული არიან „tubali“ და „meSexi“ (ჯავახიშვილი, 1913, წ.1-2, გვ., 27).

მკ.წ. X საუკუნის ბოლო მეოთხედით დათარიღებულ ხართაფუს ლუვიურ-იეროგლიფურ წარწერებში მოხსენიებული **musqebic** ორგანულად უკავშირდებიან იმ რეგიონს, სადაც ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროების მოწმობით **qarTveluri**, სახელდობრ, **mosxur-mesxuri** წარმოშობის ტომები იყვნენ განსახლებული (ხაზარაძე, 1984, გვ., 194).

muSqebis, **musqebisa** და **mesxebis (mosxebis)** იგივეობა და ქართველური წარმომავლობა უდავო ჩანს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ **muSqebis** ტერიტორია და ისტორიული **კაპადოკია** ერთმანეთს გარკვეულწილად ფარავს – მეტ-ნაკლებად ორივე მდინარე ჰალისის ხეობაშია (ქავთარაძე, 1985, გვ., 140).

საყურადღებოა **strabonis** ცნობა მოსხების ტერიტორიის გვიანდელი დანაწილების შესახებ, კერძოდ, მისი აზრით, წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე მოსხების ქვეყნის ერთი ნაწილი აქვთ კოლხებს, მეორე იბერებს, მესამე – არმენელებს (ყაუხჩიშვილი, 1976, გვ., 145).

hekatiōs miletelis მიხედვით მოსხები კოლხური ტომია. ისინი ცხოვრობდნენ მატინების (მითანის) მეზობლად – მესოპოტამიის ჩრდილოეთით, ანდა მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ყაუხჩიშვილი, 1976, გვ., 43-44).

აღ. რამიშვილის აზრით II ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის დასაწყისში კოლხური კულტურა ფართოდაა გავრცელებული "მთელი შიდა ქართლის ტერიტორიაზე" (რამიშვილი, 1999, გვ, 130).

კოლხურ-ყოზანური კულტურის გავრცელებისა და ქრონოლოგიური საზღვრების გათვალისწინებით შესაძლებელია ითქვას, რომ კოლხური კულტურის შემქმნელი მოდემის თუ სახელმწიფოს პოლიტიკურ-კულტურული ველი მოიცავდა ჭოროხის ხეობას, მთელ დასავლეთ საქართველოს, მტკვრის ზემო წელს მცხეთის ჩათვლით, ლიახვის ხეობას და ჩრდილოეთ კავკასიის ნაწილს. შდრ., ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით ვარაუდობენ, რომ კოლხური კულტურის საზღვრები მოიცავდა II ათასწლეულში მცხოვრები **qasqebis//musqebis//mosxebis**, შესაბამისად, ძვ-წ. IV-III საუკუნეების მოსხიკეს მოსახლეობის განსახლების ტერიტორიასაც მდინარე ჰალისის აუზამდე (ფუტკარაძე, 2005, გვ.,15).

მესხეთი ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის, ძირითადად მდინარეების _ მტკვრისა და ჭოროხის _ აუზში მდებარე ტერიტორიის კრებითი სახელია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მესხეთს ზემო ქართლის სახელითაც მოიხსენიებენ (ნოზაძე, 1989, გვ, 3).

გეოდალური მესხეთი მოიცავდა პროვინციებს: 1.სამცხეს, 2.ჯავახეთს, 3.კოლარტაანს, 4.შავშეთს, 5.კლარჯეთს, 6.აჭარას, 7.იმერხევს, 8.ტაოს, 9.სპერს, 10.იმერხევს. მესხეთის საზღვრები ბორჯომის ხეობიდან ერზრუმის მისადგომებამდე და ტაშირ-აბოციდან შავ ზღვამდე იყო გადაჭიმული (ლომსაძე, 2003, გვ, 4).

ისტორიულ წარსულში ზემო ქართლის სახელწოდება ცვალებადი იყო. მე-8 საუკუნეში, როდესაც ბაგრატიონთა გვარის ერისთავებმა აქ დააარსეს თავიანთი საერისთაო, ამ მხარეს ტაო-კლარჯეთი ეწოდა.

წყაროების ჩვენებათა მიხედვით სრულიად ზუსტად ირკვევა, რომ „ტაო ამ გაგებით, ე. ი. როგორც ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ერთეული, შეიცავდა არა მარტო ტაოს, და არა მარტო ტაო-კლარჯეთს, არამედ მესხეთის (ზემო ქართლის) ყველა მხარეს (ე. ი. სამცხე, ჯავახეთი, არტაან-კოლა, შავშეთი, აჭარა, ნიგალი, კლარჯეთი, ტაონი და სპერი - ინგოროყვა, 1954, გვ. 112)).

ისტორიულ წარსულში ქართლის მოსახლეობის მიგრაცია მესხეთ-ჯავახეთის მიმართულებით ხდებოდა. მძიმე პოლიტიკურ პირობებში ქართლის მოსახლეობა მტკვრისა და ჭოროხის სათავეებში პოულობდა თავშესაფარს, აქ ეძებდა იგი დამხმარე ძალას, იკრეფდა საკუთარ ძალ-ღონეს და აქედან შემდეგ გადადიოდა მედგარ შეტევაზე და იბრძოდა პოლიტიკურ-ეროვნული გაერთიანებისათვის.

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე საუკუნეში სომხებს დაუკავებიათ ტაო და გაქრისტიანების დროს (IV) ეს მხარე თითქოს სომხების ხელში უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მალე ისევ ქართველთ ანუ იბერთ განუვრციათ აქ თავისი ხელისუფლება და, როგორც პროკოფი კესარიელი (ცნობილი ბერძენი ისტორიკოსი, რომელიც გარდაიცვალა 562 წელს), წერს: – "იბერიის გასწვრივ ცხოვრობენ ძველთაგანვე იბერთა ქვეშევრდომი მესხები, რომელთაც მთებში აქვთ საბინადრო ადგილები (გეორგიკა, 1965, გვ., 127).

მეექვსე საუკუნეში და შემდეგ, ომებისა და საშინელი სენის შედეგად თითქმის მთელ ზემო ქართლში, განსაკუთრებით კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთსა და ტაოში მოსახლეობა საკმაოდ შემცირებულა. მხოლოდ მეცხრე საუკუნიდან იწყება ამ მხარეში ქართველების ხელახალი დასახლება. მეთერთმეტე საუკუნეში აქ წმინდა ქართული მოსახლეობაა და იგი ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის აკვანია (ნოზაძე, 1989, გვ., 4).

ახალი წელთაღრიცხვის პირველი ათასწლეულის დასასრულს ისევ ისტორიული მესხეთიდან (ტაო, კლარჯეთი, კოლა, არტაანი, ფოცხოვი, ერუშეთი, სამცხე, ჯავახეთი, ჭანეთ-ლაზეთი, აჭარა) დაიწყო ქართველთა სამწიგნობრო ენის, კულტურისა და სახელმწიფოს აღორძინების ხანა; ქართველი ერის ყველაზე დიდი პოეტი და ქართული სიტყვის ღვთივკურთხეული შემოქმედი, შოთა რუსთაველი, მესხი იყო. მესხეთშია მართლმადიდებელი ქართველი ბერების მიერ კლდეში გამოკვეთილი ქალაქი ვარძია და მრავალი სხვა ძველი ქართველთა დიდი ისტორიისა.

XVII საუკუნის თურქმა ისტორიკოსმა ევლია ჩელებიმ, რომელმაც იმოგზაურა ახალციხის საფაშოში და აღწერა მესხეთის ციხეები, დატოვა მნიშვნელოვანი ცნობები: მას სამცხე-ჯავახეთი "საქართველოს შავშეთის" შემადგენელ ნაწილად მიაჩნდა და აქაური ქართველების ენას "შავშეთის ქართველების" ენას ეძახდა, ხოლო აქაურ ხალხს "საქართველოს შავშეთის ხალხს" (ევლია ჩელები, 1971, გვ., 297).

აწყურის ციხის აღწერის დროს კი წერს: „(ამ ციხეს) ალექსანდრეს ქვაბულს უწოდებენ. ისტორიულ თხზულებათა "შარაფ ნამეს" მიხედვით საქართველოში პირველად აშენებული ციხე ეს არის... თითოკუთხა ძველი ციხე საქართველოს მიწაზე, ახალციხის საზღვრებში, რადგანაც აქაურობა საქართველოს შავშეთის ხალხის საზღვრებშია, მცხოვრებნი ქართულად მეტყველებენ (ევლია ჩელები, 1971, გვ., 396-397).

ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ტერიტორიების მირძველ თურქულ ტერიტორიებად გამოცხადებისას ი.ზეირეკი, გ.ჩიბარიში და მათი თანამოაზრეები ალბათ ეყრდნობიან თურქ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის: შ.ალთუნდადის, ი.დანიშმენდის, უზუნ ჩარშილის და სხვათა ტენდენციურად დაწერილ შრომებს. პროფ. მ.სვანიძის აზრით: "მათი კვლევის მეთოდოლოგია და ისტორიული კონცეფცია ჩვენთვის მიუღებელია. საერთოდ, მათი შრომების გამოყენება შეიძლება კრიტიკულ ასპექტში და დიდი სიფრთხილით"(სვანიძე, 1971, გვ., 34).

სამხრეთ საქართველომ გადაიტანა არაბების, თურქების, მონღოლების, სპარსელების, ბიზანტიელების და სხვათა მძიმე შემოსევები. საუკუნეების განმავლობაში სისხლისაგან დაცლილი ქვეყანა XVI საუკუნეში ოსმალეთმა დაიპყრო და ძლიერი ტრადიციების ქართულ მხარეში თურქული პოლიტიკურ-ეკონომიკური სისტემის შემოღებას შეუდგა. ეს იყო მეტად მძიმე და ძნელი პროცესი. არც ოსმალეთისათვის იყო იოლი მესხეთის მტკიცედ ჩამოყალიბებული სოციალ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების მოშლა, მისი საბოლოო დამორჩილება და გარდაქმნა. მესხეთის ხალხი დიდხანს იბრძოდა, თავს არ უდებდა დამპყრობლებს, მაგრამ უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხდა და მშობლიური მიწიდან რომ სულ არ ამოვარდნილიყო, გამაჰმადიანდა. თუ მესხეთის პოლიტიკურად დამორჩილებას თურქებმა ერთსაუკუნოვანი ბრძოლა მოანდომეს, სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით ეს ბრძოლა სამასი წელი გაგრძელდა (ლომსაძე, 1975, გვ., 284).

ოსმალთა ფაშები ქართველ დიდ მოხელეებს აიძულებდნენ დაეტოვებინათ ქრისტიანული რელიგია. უარეს შემთხვევაში ისინი ძველ თანამდებობებსა და პრივილეგიებს დაემშვიდობებოდნენ.

წარჩინებულთა ერთი ნაწილი გამაჰმადიანდა და შეეგუა ადგილზე თურქული წესების დამყარებას. ვინც მაჰმადიანობა არ ისურვა, გამოიქცა საქართველოს სხვადასხვა

კუთხეში. ადგილზე დარჩა ქრისტიანი გლეხობა, რომელთაც ხარაჯისა და სხვა გადასახადების გადახდა უწევდათ.

XVII ს. 60-იან წლებში ქართული ეკლესიისა და ქრისტიან ფეოდალთა დათრგუნვის საკითხი თურქებმა ძირითადად გადაწყვიტეს: გააუქმეს მიწათმფლობელობის ქართული წესები და მის ნაცვლად მიწათმფლობელობის ოსმალური წესები შემოიღეს.

რა თქმა უნდა, მესხეთის მკვიდრი მოსახლეობა ამ ფაქტს ადვილად არ შერიგებია. XVIII საუკუნის 70-იან წლებში მესხეთის მიწაზე გაიარა ჟ. შარდენმა და ამ საკითხთან დაკავშირებით ბევრი საინტერესო ცნობაც შემოგვინახა. როცა შარდენი გონიოდან გოდერძის უღელტეხილის გზით ახალციხეში გადმოდიოდა, გზაზე მას ხვდებოდა სოფლები, სადაც ძირითადად ცხოვრობდნენ ქრისტიანები და აქა-იქ მუსლიმანებიც. მას შეუნიშნავს, რომ მესხეთის სოფლებში მცხოვრებლებს ჯერ კიდევ მრავლად ჰყოლიათ ღორის კოლტები (ლომსაძე, 1975, გვ., 288).

გიულდენშტედტის თქმით XVIII ს. 70-იანი წლებისათვის ახალციხის საფაშოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი: ლივანა, მაჭახელი, კისკინი, ოლთისი, ნარიმანი, ართვინი, ფანაკი (ბანა) და სხვა ოთხივე მხრივ დასახლებული ყოფილა ქართველებით, რომელთა ნაწილი თურქთა ბატონობის გამო გამაჰმადიანდა.

რაც შეეხება ქართულ ენას, XVIII ს. შუა წლებისათვის როგორც ჯავახეთში, ისე სამცხეშიც, იგი მშრომელი მოსახლეობის ძირითად ენას წარმოადგენდა; ვახუშტის თქმით: "ენა აქუსთ ქართული, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა დამჭირნეობისათვის ოსმალთა" (ვახუშტი, 1941, გვ., 131).

გ. ყაზბეგი, რომელმაც XIX საუკუნეში იმოგზაურა "თურქეთის საქართველოში", შენიშნავს, რომ "ჯერ კიდევ ძლიერად იყო შენარჩუნებული ქრისტიანული სული, დიუბუას დაკვირვებით კი, მესხეთის ქართველ მაჰმადიანებს რომ არ ეშინოდეთ თურქების დაბრუნებისა და იმ საშინელებისა, რომელიც ოსმალთა შემოსევას მოსდევდა ხოლმე, ყველა ისინი ისევ გაქრისტიანდებოდნენ და დაუბრუნდებოდნენ თავიანთი წინაპრების რელიგიას (ლომსაძე, 1975 გვ., 306). დიუბუასვე ცნობით, მათ თითქოს რცხვენოდათ თავიანთი საქციელის და წინაპართა წინაშე თავი დამნაშავედ მიაჩნდათ, ამიტომ გაურბოდნენ ამ საკითხებზე საუბარს და ხშირ შემთხვევაში თავიანთი ვინაობის დამალვასაც ცდილობდნენ. სიკვდილის წინ ბევრი მესხი მუსლიმანი ტოვებდა ანდერძს,

რომ იგი დაემარხათ ქრისტიანულ ეკლესიაში, ან ძველ ქრისტიანულ სასაფლაოზე თავის წინაპართა შორის (ლომსაძე, 1975 გვ., 307).

ბუნებრივია, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება ყოველნაირად ცდილობდა დაპყრობილ მხარეში ფეხი მყარად მოეკიდა. ამისათვის მას ერთგული ხალხი ესაჭიროებოდა. ამიტომ იყო, რომ ადგილობრივ ქართველ მოსახლეობას შიდა ანატოლიისაკენ მასიურად ასახლებდნენ და საზღვრის გამაგრების მიზნით მათ ადგილას ყარაფაფახელებს (თარაქამებს) ასახლებდნენ.

ყარაფაფახელთა, როგორც ეთნიკური ჯგუფის, არსებობა ცნობილი უნდა იყოს თურქული ისტორიოგრაფიისთვისაც. ჩვენს ხელთ არსებულ ოსმან ფიქრი სერთკაიას წერილში ვკითხულობთ: „ამჯერად საბჭოთა კავშირის – საქართველოს – საზღვრებში მოქცეულ რეგიონში მცხოვრებ თურქებს თურქეთში თარაქამებს ანუ ყარაფაფახელებს უწოდებენ“.

„თარაქამა-ყარაფაფახელთა კულტურულ ვებ-გვერდზე“ განთავსებული ინფორმაციის მიხედვით კი „თარაქამები ანუ ყარაფაფახელები ოღუზ-თურქები არიან და თურქეთის მრავალ ქალაქში ცხოვრობენ“.

აქვე საუბარია ტერმინ „ყარაფაფახის“ ეტიმოლოგიაზეც: „კავკასიის რეგიონში მცხოვრებ ყარაფაფახ თურქებს, ვინაიდან კრაველის ფაფახი ახურავთ, მეზობლები მათ ყარაფაფახელებს ეძახიან“.

ყარაფაფახელები აზერბაიჯანელთა ეთნოგრაფიული ჯგუფია (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, X, 1986, გვ., 624). თათები კი აზერბაიჯანის რესპუბლიკის კასპიისპირა რაიონებსა და დაღესტანის სამხრეთ ნაწილში მცხოვრები ხალხია. განეკუთვნება თათურ ენათა ირანულ ჯგუფს. საკუთარი ენის გარდა თათების უმრავლესობა ფლობს აზერბაიჯანულს. ყოფითა და კულტურით თითქმის არ განსხვავდებიან აზერბაიჯანელებისაგან (ქსე, IV, 1979, გვ., 572).

1759 წელს, როცა ალა-მაჰმად-ხანმა თბილისი ააოხრა, იმავე დროს მან დაიპყრო ქვემო ქართლის ელები. მომთაბარე ელები არ დამორჩილდნენ მრისხანე ხანს. მათმა ერთ-ერთმა თავკაცმა ალი-ბეგმა უკმაყოფილო ელების ერთი ნაწილი გადაიბირა და ყარს-ახალციხის ქვეყანაში წაიყვანა დასასახლებლად. ახალციხის ქვეყანაში ელთა ჩასახლებას მანამდე მასიური ხასიათი არ ჰქონია. ალი-ბეგი ახალციხისა და ყარსის ფაშებმა სიამოვნე-

ბით მიიღეს. 1799 წელს გიორგი XII ხონთქართან იჩივლა და ელების დაბრუნება მოითხოვა. ხონთქარმა დასტური მისცა, მაგრამ ახალციხისა და ყარსის ფაშები ბრძანებას არ ასრულებდნენ და მეზრძოლ მომთაბარე ელებს (იმავე ყარაფაფახელებს, ანუ თარაქამებს) არ აბრუნებდნენ (ცაგარელი, 1891, ტ. II, გვ., 168).

ახალციხის საფაშოში ორი წარმომავლობის თარაქამა ცხოვრობდა. ერთნი გადმოსახლებული იყვნენ XVIIIს. ბოლოს, ხოლო მეორენი – XIXს. პირველ მეოთხედში. მათი კომპაქტური მოსახლეობა გაჩნდა განსაკუთრებით ჩილდირის მხარეს ყარს-ახალციხის საფაშოთა საზღვარზე (ზაგურსკი, 1872 გვ., 10).

არ არის ცნობილი, რუსეთ-თურქეთის 1828-29 წლების ომის შემდეგ მესხეთიდან მაჰმადიანთა გასახლების დროს ყარაფაფახელთა ნაწილიც გასახლდა თუ არა თურქეთში. ცნობილია ის, რომ არზრუმელთა შემოსახლებისას ახალქალაქის მიდამოებში 100 კომლზე მეტი თარაქამა კიდევ ცხოვრობდა. თარაქამების გარდა მესხეთის ტერიტორიაზე მომთაბარე ქურთებიც ცხოვრობდნენ. მომთაბარე ქურთები მესხეთის ტერიტორიაზე ძველი დროიდან ჩანან. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის კანუნიამეში ვკითხულობთ, რომ შურქისა და შუზდეჯის ტომებს არ გააჩნიათ განსაზღვრული საცხოვრებელი ადგილი. შურქისა და შუზდეჯის ტომები ქურთული ტომებია, რომელნიც ამ ცნობით თურმე XVI საუკუნეში მესხეთშიც მომთაბარეობდნენ. ისინი შემოსული უნდა იყვნენ ყარს-ერევნის ტერიტორიებიდან (ლომსაძე, 1975, გვ., 335).

XIX საუკუნის 80-იან წლებში სამცხე-ჯავახეთში ქურთების სულ 7 სოფელი იყო. აქედან ახალციხის მაზრაში – 5 სოფელი და 2 სოფელი – ახალქალაქის მაზრაში. ახალციხის საფაშოს ქურთებს სამცხე-ჯავახეთის შემოერთების შემდეგაც კავშირი ჰქონდათ თურქეთში მცხოვრებ თანამემამულეებთან და ხშირად გადადიოდ-გადმოდიოდნენ საზღვარზე ისევე, როგორც თარაქამები (ზაგურსკი, 1872, გვ., 84).

1828-29 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ შემოერთებულ ახალციხის სოფ-ლებში მრავალი ქრისტიანი და უფრო მეტი "ფარულად ქრისტიანი" ცხოვრობდა. დიდი ილია სიხარულით მიეგება საქართველოს ერის თვითარსებობისათვის მრავლად სისხლდანთხეული მხარის, მესხეთის, კვლავ სამშობლოსთან დაბრუნებას, აღნიშნავდა, რომ „დღესაც იციან იქაურმა ქართველებმა, რომ ზოგის დედა, მამა, პაპა ჯერ კიდევ მათს ხსოვნაში ქრისტიანები ყოფილან. ამბობენ, რომ იქ ზოგიერთი დღესაც იდუმალად

აღიარებს ქრისტიანობას, რომ დღესაც ათისა თუ თორმეტი წლის ყმაწვილები საჩვენოში გადმოჰყავთ მოსანათლავად, ზოგი ჩვენებურად ჯვარსაც იწერს, ოსმალების იდუმალად თურმე" (ჭავჭავაძე, 1987, გვ.,10).

საჭირო იყო სრულიად მცირე ყურადღება, რომ მთელი ეს სოფლები მართლმადიდებელ ქრისტიანებად დარჩენილიყვნენ, მაგრამ ასეთი ყურადღება არავინ გამოიჩინა. ცარიზმის მოხელეები მცხოვრებლებს მიმართავდნენ როგორც თურქებს და მათი ქართველობის გაგონებაც არ სურდათ და მოუწოდებდნენ არა მამა-პაპათა ზნე-ჩვეულებებისა და სარწმუნოების აღდგენისაკენ, არამედ ოსმალეთში გადასახლებისაკენ.

რუსეთის იმპერიამ პასკევიჩის, პოტიომკინის, ზავილეისკის, ბებუთოვის და სხვათა აქტიურობით 1830 წელს სამცხე-ჯავახეთში არსებულ თავად-აზნაურთა მიწებსა და მუჰაჯირ ქართველთა სამოსახლოებში ჩაასახლა 14 044 არზრუმელი სომხური ოჯახი. ეს იყო ჩვენი ეროვნული კატასტროფა, რამაც საქართველოში თითქმის უხმაუროდ ჩაიარა. ჩრდილი ჰქონდა მიმდგარი ჩვენი ეროვნული ერთიანობის იდეას (ლომსაძე, 2004გვ., 93).

§.2. 1944 წელს მესხეთიდან გადასახლებულთა ისტორიის რამდენიმე საკითხი

მესხეთიდან გადასახლებული მოსახლეობის საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთ-ერთ ყველაზე შეუსწავლელ საკითხად ითვლება. დეპორტაციის თემა თავიდანვე ტაბუდადებული იყო. ამის შედეგია ის, რომ ჩვენს საზოგადოებაში აღნიშნულ პრობლემ-აზე პოლარულად საწინააღმდეგო მოსაზრებები არსებობს.

თითქმის სამასი წლის განმავლობაში სამხრეთ საქართველო ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში იმყოფებოდა, რამაც დიდი ცვლილებები გამოიწვია იქაური მოსახლეობის სულიერ წყობასა და ცხოვრებაში. XVI საუკუნიდან თურქული ადმინისტრაციის მიზანმიმართული პოლიტიკის შედეგად იწყება მესხთა დიდი ნაწილის გამაჰმადიანება. ეს ხორციელდება როგორც ფიზიკური ძალადობით, ასევე ეკონომიკური ზეწოლით.

მეფის რუსეთის ხელისუფლებამ ქართველი ხალხის მოწინავე ნაწილს იმედები გაუცრუა და არაფერი იღონა გამაჰმადიანებული ხალხის დასაბრუნებლად ქრისტიანული კულტურის წიაღში. არადა, საჭირო იყო სულ მცირე მცდელობა იმისათვის, რომ უძველესი ქრისტიანული კუთხის მართლმადიდებელი ერი წინაპართა

სარწმუნოებას დაბრუნებოდა. არქიმანდრიტ ამბროსი ხელაიას მუდარამ გული ვერავის მოუღბო, როცა აცხადებდა: "იოლია ქართველების მობრუნება მართლმადიდებლობაზე"-ო.

ოსმალებისაგან დაჩაგრულ და აბუჩადაგდებულ ხალხს რუსეთის იმპერიის მესვეურნი კიდევ უფრო ურევინებდნენ გონებას; ჩნდება ოჯახები, სადაც მამას და სამ ვაჟს, ოთხივეს, სხვადასხვა გვარი აქვთ და პასპორტში სხვადასხვა ეროვნება უწერიათ _ ერთს _ უზბეკი, მეორეს _ აზერბაიჯანელი, მესამეს _ თათარი, მეოთხეს _ ქართველი (ლომსაძე, 2003, გვ.,13).

მესხთა პანთურქისტთა ჯგუფმა 1918 წელს შექმნა ე.წ. „სამხრეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური ხელისუფლება“. ამ ე.წ. ხელისუფლებამ თურქეთის ხელისუფლების მითითებით 1918-1919 წლებში მოაწყო მესხეთის რაიონებში მძიმე ექსცესები, რომელიც გამოიხატებოდა ქრისტიან და მუსლიმან ქართველთა სისხლისმღვრელ შეტაკებებში. ყველა ეს მოქმედება სინამდვილეში სხვა არა იყო რა, თუ არ რენეგატი ბეგების შეთქმულება საკუთარი ხალხისა და ქვეყნის წინააღმდეგ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა, ერთის მხრივ, თურქეთის ხელისუფლება, ხოლო _ მეორეს მხრივ _ თეთრგვარდიელები, რომლებიც შეიარაღებულნი იყვნენ ჯერ კიდევ ამიერკავკასიაში ყოფნის დროს მეფის არმიის არსენალიდან (ლომსაძე, 2003, გვ., 13).

მეფის რუსეთის იმპერიის მემკვიდრე საბჭოთა იმპერია კი ხალხს, რომელიც ვითომდა ოსმალთა ბატონობისაგან დაიხსნა, ახალ გოლგოთას უმზადებს.

საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლება არ აკმაყოფილებდა მაჰმადიანი მოსახლეობის მოთხოვნებს, ესწავლათ ქართულ ენაზე. მესხეთში გაიხსნა აზერბაიჯანული სკოლები, აზერბაიჯანული თეატრი, გამოდიოდა გაზეთები აზერბაიჯანულ ენაზე. კადრები ჩამოჰყავდათ ბაქოდან. ქართული რეგიონი თითქმის აზერბაიჯანის კულტურულ ავტონომიად გადაიქცა (გელაშვილი, 2005, გვ., 3).

საბჭოთა იმპერიის მმართველები ხალხს, რომელმაც ახალციხის საფაშოში ცხოვრების მიუხედავად შეინარჩუნა ქართული ენა, ქართული გვარები და ქართველთათვის დამახასიათებელი ზნე-ჩვეულებანი, საკუთარი ავი ზრახვების თანახმად უდგენდნენ ეროვნებას და ეთნიკურ ცნობიერებას: "თქვენ თათრები ხართ და უნდა ისწავლოთ თქვენს მშობლიურ ენაზე" _ ასე "ურჩევდნენ" მაღალი თანამდებობების ინტერნაციონალისტები

მაჰმადიანი ქართველებს, რომლებიც ქართული სკოლების გახსნას ითხოვდნენ. ეს იყო საკუთარი ეროვნებისაგან მუსლიმანთა მოწყვეტის თანამიმდევრული პოლიტიკა, მათი განწირვა დეგრადაციისა და სიბნელისათვის. ისედაც გაუნათლებელ გლეხობას აზროვნება ერთმეოდა და ნაციონალური თვითშეგნება ეცლებოდა. ამ გეგმას ისე ღრმად ჰქონდა ფესვები გადგმული, რომ დღესაც ძნელია მისი ამოძირკვა. რეპატრირებულთა უმრავლესობას არაფრის თქმა არ შეუძლია საკუთარი ეროვნების, ისტორიისა და ენის შესახებ. 65 წლის ფატიმა მამედოვა (შაქრიძე), რომელსაც დეპორტაციის მწარე გემო ნაგემი აქვს, აცხადებს, რომ "გინდა სომეხი ჩაწეროს, გინდა ქართველი, მაინც ჩემი მამას მიწა მინდა. ჩემზე ყველაზე ჩემი საქართველო ჯობია"-ო.

საბჭოთა რუსეთისა და თურქეთის დაპირისპირების ბოლო ეტაპზე – მეორე მსოფლიო ომის დროს კომუნისტები უკვე აღარ ენდობიან მათგან "ნალოლიავებ" საზღვრისპირა რეგიონში მცხოვრებ მაჰმადიან მოსახლეობას და 1944 წლის 15 ნოემბერს, ღამით სამხრეთ საქართველოს ხუთ რაიონში ახორციელებენ მკაცრად გასაიდუმლოებულ, გრანდიოზულ სპეცოპერაციას: მესხეთის 220 სოფელი ერთ ღამეში დაცარიელდა. ათიათასობით ადამიანი ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე შეყარეს სატვირთო მატარებელში და შუა აზიის გზას გაუყენეს. თითქმის ერთთვიანი მგზავრობის დროს ათასობით მათგანი დაიღუპა სიცივით, შიმშილით, უჭაერობითა და ანტისანიტარიით. გამცილებელი ჯარისკაცები მათ გვამებს პირდაპირ მატარებლიდან ისროდნენ.

მესხები ჩაასახლეს უზბეკეთში, ყირგიზეთში, ტაჯიკეთსა და ყაზახეთში უკან დაბრუნების უფლების გარეშე.

დეპორტაცია განხორციელდა სსრკ თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტის 1944 წლის 31 ოქტომბრის №6279 დადგენილებით, მაშინ, როდესაც მესხეთიდან გაწვეული მამაკაცები მეორე მსოფლიო ომში საბჭოთა კავშირის მხარეზე იბრძოდნენ.

გადასახლების მიზეზები კი შემდეგი იყო: **თურქობა, ქემალისტობა, თურქეთის მხარდაჭერა მეორე მსოფლიო ომში და ტროცკისტობა.**

გადასახლების აღმსრულებელი ლ. ბერია 28 ნოემბერს სტალინს მოახსენებდა: "თურქების, ქურთების და ჰემშინების საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის საზღვრისპირა რაიონებიდან გადასახლების პროცესი დასრულებულია."

კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ სხვადასხვა ეროვნების ავტორთა მიერ სისტემატურად იბეჭდება ისეთი ხასიათის სტატიები, რომლებიც აშკარად პოლიტიკური ხასიათისაა და ემსახურება დეპორტირებული მოსახლეობის ეთნოგენეზის გაზიარებას. თუმცა ზოგჯერ ასეთი ინფორმაციები საყურადღებოა. ვინმე ვ. სოლახიანს ინფორმაციით: 1897 წლის რუსეთის იმპერიის მოსახლეობის პირველი საყოველთაო აღწერის მონაცემების მიხედვით, ქალაქ ახალციხის 15.357 მცხოვრებს შორის თურქი იყო 59 ადამიანი. ესე იგი, ახალციხეში თურქი მოსახლეობა ცხოვრობდა იმაზე ცოტა, ვიდრე თბილისში, ბაქოში, ერევანში, ბათუმში და სამხრეთ კავკასიის ნებისმიერ ქალაქში (სოლახიანი, 2003, გვ. 3).

თურქი ავტორის, ასივ ჰაჯილის, მიხედვით გადასახლების სავარაუდო ციფრები კი ასეთია: ახალციხე: 64 სოფელი, 30.000 სული; ადიგენი: 72 სოფელი, 40 000; ასპინძა: 59 სოფელი, 35 000; ახალქალაქი: 11 სოფელი, 5 000; ბოგდანოვკა: 2 სოფელი, 5 000 სული. საერთო ჯამში 208 სოფლიდან 115. 000 კაცი იქნა გადასახლებული (ჰაჯილი, 1992, გვ., 175).

გადასახლების დროს ახალციხის რეგიონიდან 40.000 კაცი ფრონტზე იბრძოდა. აქედან გამომდინარე, თუ მათ რიცხვს ზემოთ მოყვანილ ციფრსაც დავუმატებთ, გადასახლებულთა რაოდენობა 180.000 კაცია.

საბჭოთა კავშირის მხარეზე მყოფი 25. 000 მესხეთიდან გაწვეული ომში დაიღუპა. ომიდან ცოცხლად დაბრუნებულებმა კი ოჯახები ვეღარ იპოვეს. უკაცრიელ ქუჩებში ნათესავებს და ოჯახის წევრებს დაეძებდნენ. როცა მათი გადასახლების შესახებ შეიტყვეს, შუა აზიის გზას დაადგინენ. ზოგიერთი მათგანი ოჯახის წევრებს ცხოვრების მანძილზე აღარ შეხვედრია. ახალციხის რაიონის სოფელ ვალეში დაბრუნების მაგივრად სამამულო ომის დასრულების შემდეგ ჩახო ჩიტაძე უზბეკეთის სსრ სოფ. კრასნოგვარდეისკში "დაბრუნდა". აქ მას ახალი საშუალო სკოლის გახსნის ორგანიზება დაავალეს. დიდი ძალისხმევა დასჭირდა მას იმისათვის, რომ ამ სკოლისათვის შოთა რუსთაველის სახელი მიენიჭებინათ.

სოფელ გიორგიწმინდიდან უზბეკეთში გადასახლებული ვინმე ნასარიძე კი ჯარში მყოფ უმცროს ძმას წერს: "ჩემო ძმაო ბახში! მე შენ გწერ ქართულად, რადგან ვიცი შენთან ერთად ქართველი ახალგაზრდები მუშაობენ. იცოდე, რომ ქართველი ჩვენი ფესვია.

როგორც ხის ტოტს არ შეუძლია სიცოცხლე უფესვოდ, ისე ჩვენც არ შეგვიძლია ვიარსებოთ საქართველოს გარეშე. ეგ ქართველი ბიჭები ჩვენი სისხლი და ჩვენი ხის ტოტებია. გახსოვდეთ, ჩვენი ფესვი საქართველოა. ეს იცოდე შენ და იცოდნენ სხვებმაც" (ლომსაძე, 2003, გვ.,13). აი ერთობლივი ისტორიის და ერთიანი სისხლის კვივილი.

საბჭოთა იმპერიის მიერ განხორციელებული ეს აქცია გათვალისწინებული იყო მესხეთში მცხოვრები მუსლიმანი მოსახლეობის (ქართველების, თათების, ქურთების...) დასჯისათვის. მათ იგივე ტრაგედია გადაიტანეს, რაც:

1828-29, 1879-80 და შემდგომ წლებში რუსულ-თურქული გარიგებით სამცხე-ჯავახეთიდან, არტანიდან, ყარსიდან, აჭარიდან, ტაო-კლარჯეთიდან აყრილმა და შუა თურქეთში გადასახლებულმა მაჰმადიანმა ქართველებმა,

1882-95 და 1915-17 წლებში ოსმანთა იმპერიის მიერ დევნილმა სომხებმა,

1918-19 წლებში დარბეულმა ქართველმა მართლმადიდებლებმა,

სხვადასხვა დროს რუსეთის იმპერიის მიერ დასჯილმა ყირიმელმა თათრებმა, გერმანელებმა, ჩერქეზებმა, აფხაზებმა, უბიხებმა...

1960-62 წლებში რუსეთ-თურქეთის ბოლო შეთანხმების (ე.წ. კოსიგინის დოკუმენტის შექმნის) შემდეგ თურქეთში მოქცეული ქართული პროვინციების ქართულენოვანმა მოსახლეობამ, რომელიც შუა თურქეთში გადაასახლეს (რატომ არავის აწუხებს მათი რეპატრაციის საკითხები);

1992-93 წლებში აფხაზეთიდან გამოძევებულმა ქართველებმა და აფხაზებმა... (ფუტკარაძე, 2005, გვ.20).

§3. დეპორტირებული მოსახლეობის აღმნიშვნელი ტერმინების საკითხი

1944 წელს მესხეთიდან გასახლებულთა საერთო სახელად, სამწუხაროდ, დღემდე სხვადასხვა ტერმინია დამკვიდრებული: „თურქი მესხები“, „მაჰმადიანი მესხები“, „მესხეთელი თურქები და სხვ.

მ. ტაბიძის აზრით, ტერმინები: „მესხეთელი თურქები“ და „თურქი-მესხები“ სხვადასხვა მნიშვნელობისაა. ერთ შემთხვევაში ეს ხალხი თურქად ცხადდება, მეორე შემთხვევაში-ქართველად. თუკი ისინი თურქები არიან, შუა აზიაში დეპორტირებამდე

საქართველოში გადმოუსახლებიათ; თუ ქართველებად მივიჩნევთ, მაშინ საკუთარი სახლიდან გაუძევებიათ სხვაგან (ტაბიძე, 2005, გვ.,171)

დეპორტირებულებს შორის ეროვნული თვითშეგნება ძალიან დაბალია, ამას ადასტურებს ქართველური დიალექტოლოგიის ინსტიტუტის დირექციის მიერ შედგენილი კითხვარის მიხედვით იანეთში წარმოებული გამოკითხვები. ჩვენ შეკითხვაზე, თუ რომელ ეროვნებას აკუთვნებს თავს, დეპორტირებულთა შთამომავლები შემდეგ პასუხს გვცემენ: 2 ადამიანი – მესხს, ქართველს - 17, ქართველ მაჰმადიანს - 2, სადაც ცხოვრობ ადამიანი, იმ ეროვნებისა ხარ - 1, არ ვიცი - 1 ადამიანი.

გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ დეპორტირებულთა შემდგომმა თაობამ მეხსიერებაში შეინახა არა თავისი წარმომავლის თვითაღქმა, არამედ საქართველოს ტერიტორიაზე მისი სახლობის ხსოვნა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ხალხის მეხსიერებას ამ შემთხვევაში „დაეხმარნენ“ არა მარტო საკავშირო იდეოლოგიური სამსახურები, არამედ თურქეთიც (ტაბიძე, 2005, გვ.,173).

სამწუხაროდ, დღესაც არსებობს ძალა, რომელიც დეპორტირებულთა გასაჭირს საკუთარი ავი ზრახვებისათვის იყენებს. რუსულ და თურქულენოვან ინტერნეტგვერდებზე ბევრ არასწორ ინფორმაციას ვაწყდებით დეპორტირებული მოსახლეობის წარმომავლობის შესახებ. ვინმე დ. ნიკიტინი თავის სტატიაში «თურქი მესხები: საკითხი დახურულია?» წერს, რომ «ისინი საკუთარ თავს უწოდებენ არა მესხებს, არამედ ახალციხელ თურქებს» (დ. ნიკიტინი, 2002, გვ., 3).

ვ. სოლახიანის მტკიცებით კი თავის დროზე რუს ანთროპოლოგებს უწარმოებიათ გამოკვლევა და იმ დასკვნამდე მისულან, რომ მესხთა თავის ქალის ფორმა შეესაბამება თურქულ ტიპს. მისივე აზრით, მესხეთელი თურქების თურქული წარმომავლობის სასარგებლოდ მეტყველებს მათი თვითშეგნებაც. მისივე არგუმენტაციით, დეპორტირებულთა 95% ერთმნიშვნელოვნად თვლის თავს თურქად და მხოლოდ 5% – ქართველად, ისიც ტაქტიკური მოსაზრებით.

როგორც ვხედავთ, აშკარაა, თუ როგორ მანიპულირებენ გადასახლებულთა და რეპატრიირებულ ადამიანთა საკითხით საქართველოს სახელმწიფოსადმი მტრულად განწყობილი ძალები.

ტერმინი **mesxi** თავიდანვე ქართველთა აღმნიშვნელი იყო, რაც დასტურდება როგორც უცხოური, ასევე ქართული წყაროებითაც (ბერიძე, 2005, გვ., 6).

ნამდვილი მესხი ძირძველი ქართველია; **Turqi mesxi** წინააღმდეგობრივი ეთნონიმია, ვინაიდან ერთდროულად ნიშნავს თურქსაც და ქართველსაც, რაც სრული შეუსაბამობაა; 1944 წელს რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების მიერ რეპრესირებული მოსახლეობის აღსანიშნავად ყველაზე უფრო ადეკვატური ტერმინია „**mesxeTidan deportirebuli mosaxle-oba**“ (ფუტკარაძე, 2005, გვ., 20).

§4. რეპატრიაციის საკითხები XX. საუკუნის 80-იან წლებში

მრავალი წლის განმავლობაში ამ ხელოვნურად და უხეშად შექმნილმა მეტად დაძაბულმა ატმოსფერომ თავიდანვე დაამცრო გამაჰმადიანებულ ქართველთა ნაციონალური თვითშეგნება, რომლის შესახებაც მათ არასოდეს არავინ ეკითხებოდა, და შემდეგ კი აიძულა, დაევიწყებინა, ვინ არიან და რანი არიან, რომელ ეროვნებას წარმოადგენენ, რომელი დროიდან ცხოვრობენ ისინი ამ მიწაზე და რა დამოკიდებულება აქვთ მათთან, ვინაც ამ მიწაზე ოდესღაც შეუმნა საფარა, ზარზმა ან წუნდა, ააშენა აწყურის, ხერთვისის ან თმოგვის ციხეები. დიდებული წინაპრების ეს მემკვიდრენი ნაციონალური გულცივობის ატმოსფერომ ჰაერში გამოკიდებულ დენაციონალიზებულ მასად აქცია, რომელიც ეთნიკური ცნობიერების შესახებ დასმულ კითხვაზე ბევრს ვერაფერს პასუხობდა (ლომსაძე, 2003, გვ.12) და, რაოდენ სამწუხაროც არ უნდა იყოს, ბევრი მათგანი ვერაფერს პასუხობს დღესაც, თუმცა გულის სიღრმეში კი ნამდვილად სწამთ, რომ იმ ადგილებს, სადაც მათ საკუთარი სურვილის გარეშე უცხოვრიათ (უზბეკეთი, აზერბაიჯანი, ყაზახეთი, რუსეთი), საქართველო ყველას ურჩევნიათ, რადგან ეს მათი "მამების მიწა". შუა აზიის მცხუნვარე მზის ქვეშ საკუთარი მიწა-წყლიდან ძალად აყრილებს უმძიმეს პირობებში უხდებოდათ ცხოვრება.

1956 წლამდე ვერც ერთი დეპორტირებული სოფელს ვერ დატოვებდა, ნათესავის მოსანახულებლად მეზობელ სოფელში წასვლა ეკრძალებოდათ.

1956 წლის 28 აპრილს საბჭოთა კავშირის უმაღლესი საბჭოს დადგენილებით დეპორტირებულებს მოუხსნეს სპეცგადასახლება და გაათავისუფლეს შსს-ს ორგანოების

ადმინისტრაციული მეურვეობისაგან, მაგრამ სამშობლოში დაბრუნების უფლება მაინც არ მისცეს. ძალად დატოვებული ქონებაც არავის დაუბრუნებია, არადა, საბჭოთა ჯარისკაცები დეპორტაციის დღეს ხალხს "აიმედებდნენ", რომ რამდენიმე ხანში თბილისიდან უკან მოაბრუნებდნენ და მათ საქონელს და სახლ-კარს სამხედროები მოუვლიდნენ; თუმცა "კარგად კი მოუარეს" – ნაღველნარევი ღიმილით აცხადებს 75 წლის ბეგფაშა (პავლე) მამედოვი.

უკვე 1957 წელს მესხეთიდან დეპორტირებულებმა დაიწყეს ბრძოლა სამშობლოში დაბრუნებისათვის. მათი ლიდერები იმავე წელს მაშინდელი საბჭოეთის დედაქალაქში ჩავიდნენ და სამშობლოში დაბრუნება ითხოვეს. პასუხად კი; "თქვენ აზერბაიჯანლები ხართ, ამ შემთხვევაში აზერბაიჯანში შეგიძლიათ დაბრუნდეთ" – ასეთი "რჩევა" მიიღეს.

მათ აზერბაიჯანლებად ჩამოყალიბებაზე ხომ საბჭოთა ხელისუფლებამდე მისმა წინამორბედმა იმპერიამ იზრუნა?! 1958 წელს რამდენიმე ოჯახი, იმ იმედით, რომ საქართველოსთან ახლოს მაინც იქნებოდა, აზერბაიჯანში გადასახლდა. ასე გაჩნდა აზერბაიჯანის მულანის ტრამალებში მესხთა კომპაქტური დასახლებები.

თურქეთის ხელისუფლება, სარგებლობდა რა საბჭოთა იმპერიის აშკარად მისთვის მისაღები პოლიტიკით, კიდევ ერთხელ შეეცადა ძირძველი კუთხე თავისი მოსახლეობიანად საბოლოოდ დაესაკუთრებინა: აქტიურად უწყობდა ხელს და აყალიბებდა მესხთა შორის თურქული ორიენტაციის მქონე ლიდერებს. მაჰმადიანთა ეროვნული თვითშეგნების დეგრადაციის საქმეში მას საბჭოთა იმპერია დაეხმარა.

გამოიკვეთა განსხვავებული თვითშეგნება და პოზიცია. ერთი ნაწილი საკუთარ თავს თვლიდა და დღესაც თვლის ქართველად, მეორე ნაწილი - თურქად. არსებობს მესამე, ყველაზე მრავალრიცხოვანი ნაწილი, რომელსაც ნაციონალური იდენტობა არ გააჩნია.

ასახელებენ დეპორტირებულთა სამ იდეოლოგიურ ორიენტაციასა და თვითიდენტიფიკაციის სამ ტიპს: ა) საზოგადოება „xsna“, მისი წევრები საკუთარ თავს უწოდებენ „მაჰმადიანურ ჯგუფებს" და საქართველოში დაბრუნებას ისახავენ მიზნად; ბ)სამი რეგიონული ჯგუფი - „TurqeTelebi"(ყაზახისტანში), „ოსმალ-თურქები"(ყირგიზეთი) და საინიციატივო ჯგუფი აზერბაიჯანში. ისინი თურქეთში ემიგრაციის მოთხოვნით გამოდიან. გ) ყველაზე გავლენიანი და მრავალრიცხოვანი საზოგადოება „vatani"ესწრ-

ავვის თურქთა საქართველოში დაბრუნებას ეროვნების შეცვლის გარეშე (ტაბიძე, 2005, გვ.,174).

1964 წლის თებერვალში ტაშკენტში გამართულ ხალხთა ყრილობაზე სხვადასხვა რეგიონებიდან ჩამოსულმა 600-მდე დელეგატმა მიიღო მონაწილეობა. აქ "ეროვნული უფლებების დასაცავად თურქთა ერთობა" შეიქმნა. მეთაურად კი ენვერ ოდაბაშევი იქნა არჩეული. 1968 წლის აპრილში ტაშკენტთან ახლოს იენგოლში მოწყობილი გამოსვლის გამო ასობით ადამიანი იქნა დაპატიმრებული (ზეირეკი, 2001, გვ.,67).

შენიშვნა: ზეირეკი სანდო და ობიექტური ინფორმატორი არ არის, მაგრამ ფაქტია, რომ ის თურქთა ერთი ჯგუფის პოზიციას გამოხატავს.

1970 წლის 2 მაისს კი – "ჩვენ თურქები ვართ" ასეთი განაცხადი გააკეთეს. აღნიშნავდნენ, რომ საბჭოთა კავშირის უმაღლესმა პრეზიდენტმა ჯეროვნად უნდა დასაჯოს მათი გადასახლებაში გამგზავნის, ისინი სამშობლოში დააბრუნოს და უზრუნველყოს თურქთა ავტონომიური რესპუბლიკის ანდა ავტონომიური ოლქის ჩამოყალიბება, რომლის დედაქალაქიც იქნება ახალციხე. უნდა მოხდეს გადასახლებით მიყენებული ზარალის სრული ანაზღაურება. თუ ეს პირობები არ შესრულდება, უნდა უზრუნველყოს მათი თურქეთში ჩასახლება. ეს იყო სამშობლოში დაბრუნების მიზნით ახალი მცდელობა, რომელსაც საქართველოს ხელისუფლება მკაცრად შეეწინააღმდეგა. მაშინდელმა შინაგან საქმეთა მინისტრმა ედუარდ შევარდნაძემ ახალციხეში დაბრუნების ნებართვისათვის თბილისში ჩასული ახალციხელი თურქები ხელკეტებითა და წყლის ჭავლით უკან გამოაბრუნა (ზეირეკი, 2001 გვ.,67).

აღსანიშნავია, რომ 1992 წელს თურქეთმა მიიღო სპეციალური კანონი "თურქეთში ახალციხელი თურქების დასახლების" შესახებ. მაგრამ, რაც ძალიან საკვირველია, 10-წლიანი არსებობის მიუხედავად, ამ კანონით ისარგებლა მხოლოდ 1000 "ახალციხელმა თურქმა" (სოლახიანი, 2003, გვ. 4).

რას აკეთებს ამ დროს მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია?!

60-იან წლებში დეპორტირებული მოსახლეობის მოძრაობას აქტიურად მხარს უჭერს ქართველ ინტელიგენტთა ჯგუფი, რომელთაც შუა აზიაში ჩაჰქონდათ ქართული წიგნები, ამხნევებდნენ მათ.

1979 წლის თებერვალში ქართველმა ინტელიგენციამ წერილობით მიმართა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივანს ედუარდ შევარდნაძეს. განცხადებაში ეწერა:

"როგორც ცნობილია, 1944 წლის ნოემბერში თურქად წოდებული ქართული წარმოშობის 20 000-მდე მაჰმადიანი მესხის ოჯახი საქართველოს სამხრეთიდან შუა აზიაში იქნა გადასახლებული.

ჩვენ, ქვემოთ ხელმომწერი ქართველი ინტელიგენციის ერთი ნაწილი ქართველი საზოგადოების სახელით ვაცხადებთ, რომ მესხების თურქად წოდებას არანაირი საფუძველი არ გააჩნია და ამ სისულელეს ბოლო უნდა მოეღოს. მე-16 საუკუნის დამდეგს მესხეთი თურქეთის მხრიდან იქნა დაპყრობილი და რეგიონი ხმლითა და მახვილით გამაჰმადიანდა და თურქულენოვანი გახდა. ანადგურებდნენ მათ, ვინც წინააღმდეგობას წევდა. მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში რუსეთის ქვეშევრდომობის ქვეშ შესულ მესხეთის რეგიონში ცარიზმის მმართველობა დამყარდა და ქართველი ხალხის დანაწილებისა და დასუსტების მიზნით მესხ (ქართველ) მაჰმადიანებს შორის ქართული ენა აიკრძალა. ამ ხალხს თურქეთში გასახლებისკენ უბიძგეს.

მაგრამ ვერც 250-წლიანმა ოსმალთა დაპყრობებმა და ვერც 100 წლიანმა ცარიზმის სისასტიკემ მაჰმადიანი მესხები 1944 წლის გადასახლებამდე ვერ მოდრიკეს. ამ გადასახლებამ მათ საკუთარი მამულიდან მოწყვეტასა და სულიერი გადაგვარებისაკენ გაუხსნა გზა.

გადასახლების დროს შუა აზიის მკაცრ პირობებს ვერშეგუებული მესხების ერთი მესამედი შიმშილისა და სიცივისაგან დაიღუპა, საბჭოთა ხელისუფლებამ და ჩვენმა პარტიამ მე-20 ყრილობის შემდეგ ჩეჩნები, ინგუშები, ყარაჩაელები, ბალყარები და სხვა გადასახლებული ხალხი სამშობლოში კვლავ დააბრუნა. 1948 წელს საქართველოდან გადასახლებულმა ბერძნებმაც (ურუმებმა) 1956 წელს დაბრუნების უფლება მიიღეს. თუმცა თურქებად ჩაწერილი მაჰმადიანი მესხები ვერ ბრუნდებიან.

საბჭოთა კავშირის უმაღლესი საბჭოს 1968 წლის 30 მაისის და 1974 წლის 9 იანვრის ბრძანებებით, ამ საწყალი ხალხის დაბრუნება უნდა მომხდარიყო, მაგრამ მაინც ფერხდება.

გადასახლებულმა მესხებმა საბჭოთა მთავრობას რამდენიმეჯერ მიმართეს, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწიეს. მოსკოვში ჩასულებს მუდამ თბილისში აბრუნებდნენ, ვინაიდან გადასახლებულთათვის დაბრუნების ნებართვის მიცემა თბილისის პრეროგატივაა. სამწუხაროდ, დაბრუნება დღემდე არ ხერხდება.

უმორჩილესად გთხოვთ, ჩვენი თხოვნა გაითვალისწინოთ და ჩვენი ღვიძლი ძმების დასაბრუნებლად ყველაფერი იღონოთ".

ხელს აწერდნენ: გიორგი ჩიტაია, სერგი ჯიქია, ვახტანგ ბერიძე, არნოლდ ჩიქობავა, აკაკი შანიძე, პაატა გუგუშვილი, გიორგი მელიქიშვილი, ოთარ ჯაფარიძე, გურამ მამულია, ზურაბ ცინცაძე, რევაზ ჯაფარიძე, ჯანსუღ ჩარკვიანი, გურამ ასათიანი, კამილა კორინთელი, აკაკი ბაქრაძე, მუხრან მაჭავარიანი, რევაზ ინანიშვილი, უჩა ჯაფარიძე, გიგა ლორთქიფანიძე, მერაბ ბერძენიშვილი, ალექსი მაჭავარიანი, რევაზ თაბუკაშვილი, დავით თორაძე... (ლიტერატურული საქართველო, 1988, ¹¹¹, გვ. 169-170).

1979 წლის 12 მარტს შედგა ხელმომწერთა შეხვედრა ედუარდ შევარდნაძესთან, რომელმაც მათ თხოვნის შესრულება აღუთქვა და ამცნო, რომ აპრილში გამოვიდოდა პარტიის ცენტრალური კომიტეტისა და მინისტრთა საბჭოს დადგენილება დეპორტირებული მოსახლეობის საქართველოში მიღების შესახებ. ეს დოკუმენტი გამოქვეყნდა 1979 წლის 4 აპრილს.

რეპატრიანტთა ახალი ტალღა საქართველოში 80-იანი წლებიდან იწყება. მაჰმადიან მესხთა ბავშვები სწავლას იწყებენ ქართულ სკოლებში. მათ საკუთარი ინიციატივით აღიდგინეს ქართული გვარები...

1983 წლის 23 მაისს უზბეკეთში, ფერგანას ველზე დაიწყო დეპორტირებულთა არნახულად სასტიკი დარბევები, რომლის ტალღა საქართველოსაც მოსწვდა.

1989 წლისათვის საქართველოში ჩამოსახლდა დეპორტირებულთა 300 ოჯახი. 1992 წელს ყალიბდება "დეპორტირებულ მესხთა რეპატრიაციის კომისია". შეწყდა რეპატრიანტთა შევიწროება.

2000 წლის თებერვლისათვის საქართველოში ცხოვრობდა 643 რეპატრიანტი მესხი. სულ 184 ოჯახი. აქედან 64 – სტუდენტი, რომლებიც სხვადასხვა უმაღლეს სასწავლებლებში სწავლობდნენ (გელაშვილი, 2005, გვ., 3).

დეპორტირებული ქართველები სოფელ იანეთში პირველად 1983 წელს ჩამოვიდნენ. დღეისათვის რეპატრიანტთა რაოდენობა იანეთის მე-9 უბანში (საერთოდ, დასავლეთ საქართველოში მდებარე ეს უდიდესი სოფელი უზნებადაა დაყოფილი), 180 კაცს აღწევს. მათ აბსოლუტურ უმრავლესობას დღეს ქართული პასპორტები და მოქალაქეობა აქვს; კერძოდ, აქ ცხოვრობენ ლაზიშვილები, ერისთავები, მამისაშვილები, ჩხეიძეები, ბექაძეები, აბულაძეები... ზოგიერთი მათგანი კი გვარის აღდგენის გაწეილი პროცედურისა და უსახსრობის გამო ჯერჯერობით გამოგონილ და თავსმოხვეულ გვარს ატარებს.

რეპატრირებული მოსახლეობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან შერევით ცხოვრობს აგრეთვე სოფლებში – ნასაკირალსა და ნარუჯაში (ოზურგეთის რ-ნი), სადაც ინტეგრაციის დონე უფრო მაღალია, ვიდრე იანეთში.

1996 წლის 27 აპრილს საქართველო გახდა ევროპის საბჭოს წევრი, ოღონდ გარკვეული პირობებით. კერძოდ, ევროპის საბჭოს საპარლამენტო ასამბლეის რეკომენდაციის მე-6 შესწორება ავალდებულებდა საქართველოს, ამ დოკუმენტის მიღებიდან 2 წლის განმავლობაში შეექმნა საკანონმდებლო ბაზა დეპორტირებული მოსახლეობის რეაბილიტაციის, რეპატრიაციისა და ინტეგრაციისათვის, 3 წლის შემდეგ უნდა დაწყებულიყო რეპატრიაცია და უნდა დასრულებულიყო 12 წლის განმავლობაში.

მესხეთიდან დეპორტირებულთა რეპატრიაციის საკითხი გადასაწყვეტია საქართველოს სასიცოცხლო ინტერესების გათვალისწინებით.

თავი I

რეპატრირებულთა თურქული მეტყველების დახასიათება

1.1. თურქული დიალექტის განსაზღვრა

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში შედარებით-ისტორიული მეთოდის განვითარებამ ენათმეცნიერებაში აღძრა ინტერესი არა მარტო ეროვნული ენებისადმი, არამედ დიალექტებისადმიც.

დიალექტოლოგიამ, როგორც მეცნიერებამ, ფართო განვითარება პოვა მე-19 საუკუნის 60-70-იან წლებში. სწორედ ამ პერიოდთანაა დაკავშირებული თურქული ენის დიალექტების შესწავლა. თურქულ ენაში სხვადასხვა ლექსიკურ თავისებურებებზე მიუთითებდნენ მცირე აზიაში ჩამოსული მოგზაურები. თურქული ენისა და მისი ისტორიის შესწავლის გაღრმავებისათვის საჭირო შეიქმნა ზუსტი ცნობები თურქულის დიალექტებზე. ახლო აღმოსავლეთში სამეცნიერო მიზნებისათვის დაწყებული მოგზაურობის დროს მ. კაზემბეკმა და ი. ბერეზინმა ყურადღება მიაქციეს თურქოლოგიის პრობლემებს. მათ გამოყვეს თურქულის ორი დიალექტი: სტამბოლისა და მცირე აზიის. პირველად თურქოლოგიაში ი. ბერეზინი იძლევა მცირე აზიის დიალექტების თავისებურებათა მოკლე აღწერილობას. ის ეხება დიალექტთა ფონეტიკურ და მორფოლოგიურ თავისებურებებს და განასხვავებს მათ სალიტერატურო ენისაგან. აღსანიშნავია ისიც, რომ ი. ბერეზინმა ყურადღება მიაქცია აზერბაიჯანული ენის გავლენას თურქული ენის აღმოსავლურ დიალექტებზე. გარდა ამისა, მან გამოყო აგრეთვე მცირე აზიაში არსებული ზოგიერთი განსაკუთრებული ლექსიკური ელემენტი. ი. ბერეზინის მოღვაწეობით სრულდება თურქული ენის დიალექტთა ისტორიის შესწავლის პირველი ეტაპი.

თურქული ენის დიალექტებზე ზოგადი წარმოდგენა შემდგომში მდგომარეობდა.

1. თურქული ენა თავისი შედგენილობით არ არის ერთიანი, ის შედგება ორი დიალექტისაგან: ანატოლიისა(მცირე აზია) და სტამბოლის ანუ, როგორც მაშინ უწოდებდნენ, კონსტანტინეპოლის(რუმელია).
2. მცირე აზიის დიალექტი განსხვავდება სტამბოლის დიალექტისაგან. სპეციალური ლიტერატურაში სტამბოლის დიალექტად მოიაზრებდნენ სალიტერატურო ენას.
3. ე. წ. მცირე აზიის დიალექტი არის ერთგვაროვანი.

პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის კურსდამთავრებულმა და ი. ბერეზინის მოსწავლემ, ვ. მაქსიმოვმა, იმოგზაურა ცენტრალურ და დასავლეთ მცირე აზიაში. მან შეაგროვა დიდი დიალექტოლოგიური და ფოლკლორული მასალა.

სწორედ მაქსიმოვმა დაუდო საფუძველი თურქული დიალექტების მეცნიერულ შესწავლას. მან განსაკუთრებული ყურადღება გაამახვილა ფონეტიკაზე, როგორც დიალექტის არსებით თავისებურებებზე. მანვე მიუთითა იმ ისტორიულ ფორმებზე, რომლებიც

ცოცხლობენ დიალექტებში, მაგრამ აღარ ფიქსირდება ლიტერატურულ ენაში. მან აგრეთვე ყურადღება მიაქცია იმას, რომ ერთ-ერთი თურქული დიალექტი, ყარამანული, ახლოს იდგა აზერბაიჯანულ ენასთან.

თურქული ენის დიალექტების შესწავლა განაგრძეს პ.მელიორანსკიმ, ვ.პისარევმა და ნ. მარტიროსოვმა.

1901 წელს გამოქვეყნდა ვ. პისარევის სტატია ტრაპიზონულ დიალექტზე. აქ ავტორი საუბრობს აღნიშნული დიალექტის თავისებურებებზე სალიტერატურო ენასთან შედარებით. სტატიაში საუბარია ხმოვანთა ჰარმონიის პრინციპის დარღვევაზე, რაც იმ დროისათვის ნაკლებად იყო ცნობილი. ვ. პისარევს მოაქვს ნიმუში არსებითი სახელის ბრუნებისა, რომელიც დაირთავს არა უკანა რიგის ხმოვნებისათვის განკუთვნილ აფიქსებს, არამედ წინა რიგისას: kız, kızın, kize, kızı, kızde, kızden. ასეთი მაგალითები სტატიაში მრავლად არის.

თურქული ენის დიალექტების მკვლევართა შორის გამოჩენილი ადგილი უჭირავს აკადემიკოს ვ. გორდლევსკის. 1904-1907წ. ვ. გორდლევსკიმ იმოგზაურა სტამბოლში, კონიაში, სივასში, იზმითში, ნიღდეში.

თურქული დიალექტოლოგიის საქმეში უდიდესი წვლილი აქვს ა.ჯაფეროღლუს. ტექსტების გამოცემით ა. ჯაფეროღლუმ დიდი სამსახური გაუწია თურქულ დიალექტოლოგიას. ის მხოლოდ ტექსტების გამოცემით არ შემოიფარგლა და ითვლება ავტორად მეტად ღირებული გამოკვლევებისა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკოლოგიის სფეროში.

თურქული დიალექტოლოგიის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებით დიდია ზ.კორქმაზის, ა.ერჯილასუნის და სხვა მეცნიერების წვლილი. თურქული დიალექტების შესწავლის საქმეში აღსანიშნავია აგრეთვე ქართველი თურქოლოგების ღვაწლიც. უპირველეს ყოვლისა, გამორჩეულია შრომები აწ განსვენებული აკადემიკოსის სერგი ჯიქიასი. მან თავისი მოღვაწეობა დაიწყო თურქული ენის აღმოსავლეთ ანატოლიის დიალექტების შესწავლით. გასული საუკუნის 30-იან წლებში მან რამდენჯერმე იმოგზაურა ახალციხის რაიონში. თავისი პირველი სტატია ს. ჯიქიამ მიუძღვნა აღნიშნულ დიალექტში გამოვლენილ ერთ-ერთ თავისებურებას. კერძოდ, მეორე პირის კუთვნილებითაფიქსიან სახელზე მიცემითი ბრუნვის ნიშნის მიერთების

საკითხს. მან შეამჩნია, რომ სახელი ჯერ დაირთავდა მიცემითი ბრუნვის ნიშანს და შემდეგ – მეორე პირის კუთვნილებით აფიქსს. მაგალითად, ნაცვლად ლიტერატურული ფორმისა *işine bak* 'შენს საქმეს მიხედე', გამოვლინდა ფორმა *işän bax*.

წალკის რაიონის თურქულენოვანი მოსახლეობის დიალექტის შესწავლის საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვით ე. გუდიაშვილსა და ნ. ჯანაშიას.

თურქული დიალექტები უკვლევიათ აგრეთვე ა. ვეკილოვს, ე. სევორთიანს, ა.კონონოვს და სხვ.

1.2. ფონეტიკური პროცესები

რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში თურქული ენების ცხრავე ხმოვანი (**a, ä, e, i, i, ö, u, ü**) შეინიშნება.

თანხმოვნებიდან დასტურდება: **b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, y, v, z**, ყრუ ნაპრალოვანი **x** და ქართული აბრუპტივები: **p/ p/, t /t/, w /ç/, W /ê/, k /k/, y /q/**.

თუ ვიმსჯელებთ თურქული სიტყვების ბგერითი შედგენილობის მიხედვით, ისინი განსხვავდებიან სალიტერატურო თურქულის შესატყვისი ნორმებისაგან და მეტწილად ემთხვევიან მომიჯნავე თურქული დიალექტების ფორმებს. ასე, მაგალითად:

სიტყვათა აუსლაუტში: სალიტერატურო თურქულის **i**, რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში **u**.

kaşık qaşux 'კოვზი', **baldız balduz** 'ქვისლი', **balık palux** 'თევზი', **altın altun** 'ოქრო', **kılıç qulunç** 'ხმალი', **fırın furun** 'ღუმელი', **açlık açlux** 'შიშნა', **babalık babalux** 'მამობა' და სხვა.

როგორც ვხედავთ, **i > u** ბგერათმონაცვლეობა ხდება როგორც სიტყვის ფუძეში, ისევე აფიქსებშიც (-**IK**სიტყვათმაწარმოებელი აფიქსია).

ამასთან თურქული ენის ისტორიაში აღსანიშნავია ხანგრძლივი პერიოდი, რომლის მანძილზე მთელ რიგ სიტყვებსა და აფიქსებში ბოლოკიდურ დახურულ მარცვალში ძირითადად იხმარებოდა ვიწრო ბაგისმიერი ხმოვნები **u, ü** ნაცვლად არაბაგისმიერი **i, i-**ისა. ზოგიერთი მკვლევარი ამ ფაქტს მიიჩნევს ძველი სალიტერატურო თურქულის წარმოთქმის დამახასიათებელ ნიშნად. ბოლოკიდურ მარცვალში ხმოვნის ლაბიალობას არა აქვს დისტინქციური ფუნქცია. ამგვარი ფორმები ხშირია თურქულის დიალექტებში

და ისინი განიხილებიან თურქული ენის არქაული მდგომარეობის (იგულისხმება ხმოვანთა ჰარმონიამდელი პერიოდი) მაჩვენებლად, რომლის ანალოგიებიც უხვად არის ძველ თურქულში (მ. ჯიქია, 1995, გვ., 14).

ასე, მაგალითად; **i > u** ბგერათცვლილება კვლავ სიტყვათა აუსლაუტში.

Demir **demur** 'რკინა', kemik **gemuk** 'ძვალი', delik **delux** 'ხვრელი', gençlik '**gençlux** 'ახალგაზრდობა', güzellik **gözellux** 'სილამაზე' და მისთ.

განვიხილოთ სხვა ფონეტიკური ცვლილებებიც.

u > i სიტყვათა აუსლაუტში: komşu qomşı 'მეზობელი', kuru **quri** 'გამხმარი', kartopu **qartopi** 'გუნდა' kuzu **quzi** 'ბატკანი', kuyu **quyi** 'ჭა' და სხვა.

u > i ბგერათცვლილება ერთი-ორი სიტყვისათვის დამახასიათებელი ბგერათცვლილებაა და, ჩვეულებრივ, ძველი ანატოლიური თურქულის შემდეგაა დამკვიდრებული: Uşbu > işbu, Uşdu > işte, Uşun > içün > için. დიალექტებში მდგომარეობა დღესაც განსხვავებულია. Puñar > pınar მაგალითშიც **u > i** მონაცვლეობასთან გვაქვს საქმე (ერგინი, გვ, 78)

რეპატრიანტთა მეტყველებაში ხშირად შეინიშნება ვიწრო **u**-ს გაფართოებით **o**-ს მიღების შემთხვევები: yukarı **yoxarı** 'ზევით', bugün **bogün** 'დღეს', dudak **toṭax** 'ტუჩი' და სხვა.

u ხმოვნის ფართო **o**-ში გადასვლა არ წარმოადგენს უჩვეულო მოვლენას თურქული დიალექტებისათვის. ასე მაგალითად: ჭოროხის, აიდინის და გაზიანთეფის მეტყველებაში **u > o** ბგერათცვლილება დაკანონებულ მოვლენას წარმოადგენს (ნ.გურგენიძე, 1973., გვ, 108).

ასევე შევნიშნეთ ვიწრო **ü**-ს გაფართოებისა და პალატალობის დაკარგვით **o**-ში გადასვლის შემთხვევაც. მაგ: büyük boyük 'დიდი'.

შეინიშნება აგრეთვე **ü > ö** ბგერათმონაცვლეობა: güzel **gözel** 'ლამაზ', hükümet '**hökmet** 'მთავრობა' და სხვა.

ხმოვნის გაფართოების შემთხვევებს ზემოთ აღნიშნულის მსგავსად ადგილი აქვს ანატოლიის დიალექტებშიც [შდრ. böyüğe _ büyüğe, güzel _ güzel, Boyük _ Büyük, möhtac _ mühtac, hükümet _ hükümet და ა.შ (ნ.გურგენიძე, 1973, გვ., 112).

ხშირად რეპატრიანტთა მეტყველებაში სალიტერატურო თურქულის **ü** კარგავს ლაბიალობას და გვაძლევს **i**-ხმოვანს სიტყვათა აუსლაუტში: **kötü köti** 'ცუდი', **gürcü gürci** 'ქართველი', **çünkü çünki** 'რადგანაც' და ა.შ.

აღნიშნულ მოვლენას ვხვდებით ქართული ენის აჭარულსა და გურულ დიალექტებშიც თურქულიდან ნასესხებ სიტყვათა გამოყენების დროსაც.

აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით ნ. დმიტრევი შენიშნავს: ზოგიერთ დიალექტში მახვილიანი ღია მარცვლის **ü** გადმოიცემა **i** ხმოვნით. ამ მოვლენას ის არ მიიჩნევს ფონეტიკურ პროცესად, რადგან ეს გადასვლა შეიმჩნევა სხვა სისტემის ენათა (ბერძნული, სლავური, სომხური) გავლენის ქვეშ მყოფ თურქულ დიალექტებში. ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივად სინჰარმონიზმის დარღვევასთან გვაქვს საქმე (შდრ.: ტრაპიზონულის **gördi** _ სალიტ.თ. **gördü** (დაინახა), მაკედონიურის **güni** - სალიტ.თ. **günü** _ მისი დღე (იხ. ნ. გურგენიძე, 1973, გვ 107).

ü _ **i** ბგერათცვლილებებზე საუბრობენ თურქი მეცნიერებიც: **ü** _ **i** მოვლენას ორიდე მაგალითში ვხვდებით. ძველი ანატოლიურ-თურქულის შემდეგ წარმოქმნილი ეს ბგერათმონაცვლეობა ზოგიერთ დიალექტში დაცულია. **Tüp > dip**, **Büt > bit** (**bütün büt'**-ten yapılmıştır), **püre > pire**, **düz > diz** (ერგინი, გვ., 78).

სალიტერატურო თურქულის რიგ ორმარცვლიან სიტყვებში, მეორე მარცვლის **i, i, u, ü** ხმოვნები, სიტყვის ფუძეზე ხმოვნით დაწყებული აფიქსის დართვისას რედუცირდებიან. ეს მოვლენა დამახასიათებელია ყველა თურქული ენისათვის. (შდრ. **ağız>ağzı** 'მისი პირი'; **burun>burnu** 'მისი ცხვირი'). რეპატრიანტთა მეტყველებაში კი აღნიშნული ხმოვნები აფიქსის დართვის გარეშეც რედუცირდება: **ağz** 'პირი', **burn** 'ცხვირი' და ა.შ.

თანამედროვე თურქულ სალიტერატურო ენაში არ მოიპოვება სხვა თურქული ენისათვის დამახასიათებელი წინარიგის, ნახევრად ვიწრო, არაბაგისმიერი **ä**, რომლის წარმოთქმისას ენის ზურგის წინა ნაწილი აიწევს საკმაოდ ზემოთ მაგარი სასისაკენ, ენის ბოლო კი ეყრდნობა ქვედა კბილებს. პირი კი ოდნავაა გაღებული (კონონოვი, 1960, გვ, 17).

რეპატრიანტ მესხთა თურქული მეტყველების დროს აღნიშნული ხმოვანი სიტყვის ყველა პოზიციაში გვხვდება; **ev äv** 'სახლი', **en än** 'ყველაზე', **eski äski** 'ძველი', **nasıl näsıl** 'როგორ', **taraf täräf** 'მხარე', **Cenaze cänäze** 'საფლავი', **beraber bäräber** 'ერთად', **davet dävət** 'მიწვევა', **tane täne** 'ცალი', **şaraf şäräf** 'ღვინო' და სხვა.

თანხმოვნებთან კავშირში გვხვდება შემდეგი ფონეტიკური მოვლენები:

1. substitucia. რეპატრიირებულ მესხთა თურქული მეტყველების დროს ყურადღებას იქცევს სონორ თანხმოვანთა ან აკუსტიკურად მათ მსგავს ბგერათა ურთიერთჩანაცვლება.

m > n _ şimdi > şindi

r > n _ o kadar > o kadan

2. metaTezisi. სონორი თანხმოვნები ერთმანეთს ენაცვლებიან:

r > n _ kirpik > kiprik

p > r _ köprü > körpi, toprak _ torpax

kr > rk _ tekrar > tarkal

მეტათეზისად ჩაითვლება; Başka > baxşa

y > v _ köy > köv მონაცვლეობაც.

სიტყვის თავში y თანხმოვნის დაკარგვა გავრცელებული მოვლენაა: **yani > ani, yoksa > oxsa, yaptım > aptım, yedi > ädi, yakın > axın**. ვფიქრობთ, რომ თურქულისეული y თანხმოვანი ქართულის ნიადაგზე იკარგებოდა, რადგანაც შუაენისმიერი მჟღერი სპირანტი y თანამედროვე ქართულს არ გააჩნია, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ეს ასე არაა, რადგან აზერბაიჯანულში სიტყვის ანლაუტში იკარგება y: თურქ. **yıl** - აზერ. **il**, თურქ. **yılan**, აზერ. **ilan** და სხვც

v-ს დაკარგვა. kavun > qaun

davul > daul

n - ს დაკარგვა;

sonra > sora

r-ს დაკარგვა

görmüş > gömüş

kş > sg _ ekşi > esgi

r-l > l-r: tarelka > telerka (რუს.).

s > ş _ istemek _ iştemax

3. spirantizacia. აღსანიშნავია, რომ სიტყვათა ინლაუტსა და აუსლაუტში თურქული უკანაენისმიერი ყრუ ფშვინვიერი **k** რეპატრიანტთა მეტყველებაში **x** ველარული მჟღერი სპირანტით გადმოიცემა: akşam **axşam** 'სადამო', sakal **saxal** 'წვერი, arkadaş **arxadaş**

'ამხანაგი', ayak **ayah** 'ფეხი', parmak **parmax** 'თითი', yanak **yanax**, 'ლოყა' ekmek **ätmax** 'პური' და სხვ. უნდა აღინიშნოს, რომ თურქულის ენის დიალექტებში სპირანტიზაცია ფართოდაა გავრცელებული.

k > x ბგერათცვლილება სიტყვის ინლაუტსა და აუსლაუტში მიმდინარე პროცესია. ძველ ანატოლიურ თურქულში ის ფართოდ იყო გავრცელებული. ძველ-ანატოლიური თურქულის შემდეგ ოსმალურში **x**-ს ადგილი **k**-მ დაიჭირა. აზერბაიჯანულ თურქულში კი **x** ფართოდ გავრცელდა ისე, რომ დღეისათვის სიტყვის ინლაუტსა და აუსლაუტში უპირატესად **x** გვხვდება (ერგინი, გვ., 86).

ხშირად გვხვდება **ğ > g** მონაცვლეობაც; değirmen **degirmen** 'წისქვილი', ciğer **ciger** 'ფილტვი', öğrenmek **ögrenmax** 'სწავლა', eğer **ägär** 'თუ'...

რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში ზოგჯერ თურქული ენებისეული ბაგისმიერი **p** ყრუ ხშულის ნაცვლად ვხვდებით მჟღერ **b** თანხმოვანს. მაგ: pişmek **bişmax** 'შეწვა'.

1.2.1. აბრუპტივები

რეპატრიირებულთა თურქული მეტყველება სხვა თურქული ენებისა და დიალექტებისაგან გამოირჩევა საინტერესო ფონეტიკურ-ფონოლოგიური მოვლენებით.

რეპატრიირებულთა თურქული მეტყველებაში **b,p,d,t,k** თანხმოვნები ხშირად მკვეთრდება. მოცემული ბგერათგადასვლა შედეგი უნდა იყოს ქართველების წარმოთქმაში "თურქული მჟღერებისა და ფშვინვიერების ქართულში მკვეთრად აღქმისაკენ საერთო მიდრეკილებისა" (ს. ჯიქია, 1958, გვ., 203)

ცნობილია, რომ 1944 წელს მესხეთიდან გადასახლებული მოსახლეობა ერთგვაროვანი არ იყო. როგორც ეს ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, გადასახლეს: მუსილმანი ქართველები (თავს თვლიდნენ ქართველებად), გათურქებული ქართველები (თავს თვლიდნენ თურქებად), თურქები, თარაქამები, თათები, ქურთები. იანეთში ჩამოსახლებულ ოჯახებს სხვადასხვა ისტორია და, შესაძლოა, სხვადასხვა წარმომავლობაც ჰქონდეთ, თუმცა, **maTi Turquli metyveleba erTgvarovania mkveTri Tanxmovnebis (e.w. "kavkasiuri xSulebis") gamoyenebis TvalsazrisiT.**

გამკვეთრებას ძირითადად ადგილი აქვს სიტყვათა ანლაუტში; მაგ.:

სალიტერატურო თურქული **b** - რეპატრიირებულთა მეტყველება **p**: **balık palux**, 'თევზი', **bal pal** 'თაფლი', **butilka potlika** 'ბოთლი' და სხვა.

სალიტერატურო თურქული **t, d** რეპატრიირებულთა მეტყველება **ṭ**: **tuz ṭuz**, 'მარილი', **tutmak ṭṭmax** 'დაჭერა', **day ṭay** 'ზიდა', **dana ṭana** 'ზბო', **damar ṭamar** 'მარღვი', **dal ṭal** 'ტოტი', **damla ṭamla** 'წვეთი', **doğru ṭoğru** 'მართალი', **doğramak oğramax** 'სწავლა', **dudak ṭoṭax** 'ზაგე', **duvar ṭuvar** 'კედელი', **doğmak ṭoğmax** 'დაზადება', **dağ ṭağ** 'მთა' და სხვ.

რეპატრიანტთა მეტყველებაში თურქული წარმომავლობის თუ თურქულის გზით შემოსულ სიტყვებში **k** თანხმოვანი უკანა რიგის ხმოვნებთან სიტყვათა ანლაუტში გვაძლევს **ḡḡ q**-ს; მაგ.: **kafa qafa** 'თავი', **kaplan qaplan** 'ვეფხვი', **kış qiş** 'ზამთარი', **kızarmak qizarmax** 'გაწითლება', **kol qoli** 'მკლავი', **kolay qolay** 'ადვილი', **koltuk qoltux** 'სავარძელი', **komşu qomşi** 'მეზობელი', **konmak qonmax** 'დაჯდომა', **koparmak qoparmax**, 'მოგლეჯა', **korkmak qorxmax** 'შიში', **kutu > quti** 'ყუთი', **kuyruk > quyruq** 'კუდი', **kuyu quy** 'ჭა', **kuzu quzi** 'ზატკანი', **karga qarğa** 'ყვავი', **kalpḡqalp** 'გული', **kalem qalem** 'კალამი', **kalın qalın** 'სქელი', **kalmak qalmax** 'დარჩენა', **kan qan** 'სისხლი', **kanat qanat** 'ფრთა', **kapak qapax** 'სახურავი', **kapı qapı** 'კარი', **kar qar** 'თოვლი', შავი **kaşık qaşux** 'კოვზი', **kara qara** 'შავი', **kardeş qardaş** 'ძმა', **karın qarn** 'მუცელი', **katmak qatmax** 'დამატება', **kavga qavğa** 'ჩხუბი', **kulak qulax** 'ყური', **kullanmak qulanmax** 'გამოყენება', **kum qum** 'ქვიშა', **kurt qurt** 'მგელი', **kurtarmak qurtarmax** 'გადარჩენა', **kaç qaç** 'რამდენი', **kıl qil** 'ბეწვი', **kırmak qırmax** 'გატეხვა', **kısa qısa** 'მოკლე', **kılıç qilinç** 'ხმალი' და სხვა.

რეპატრიირებულთა თურქული მეტყველებაში დავადასტურეთ (ჯერჯერობით) 70-მდე ქართული ლექსიკური ერთეული. მათგან ქართულისეული აბრუპტივები დასტურდება (იანეთელთა თურქული მეტყველების დროსაც შენარჩუნდება) შემდეგ სიტყვებში

p: **pepela** 'პეპელა', **pitna** 'პიტნა', **panta** 'პანტა'...

ṭ: **ṭilo** 'ტილო', **miṭkal** 'მიტკალ'...

ç: **çinçkal** 'წინწკალ', **çintal** 'წინტალ', **çilip** 'წილიფ', **çatx** 'წათხ', **çunkal** 'წუნკალ'...

ç: **çia** 'ჭია', **çişkar** 'ჭიშკარ', **çucul** 'ჭუჭულ'...

ḡ: **ḡa ḡal** 'კაკალ', **ḡurḡa** 'კურკა'...

q: **çiaqela** 'ჭიაყელა', **maqar** 'მაყარ'...

1.2.2. ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევა

ჩვენმა საკვლევმა დიალექტმა ე.წ. ხმოვანთა ჰარმონია მემკვიდრეობით მიიღო უძველესი ეპოქიდან ისე, როგორც თურქულმა ენებმა.

სინჰარმონიზმი ჩვეულებრივ მდგომარეობს იმაში, რომ აფიქსში შემავალი ყველა ასო-ბგერა (ხმოვანი თუ თანხმოვანი), რომელიც ერთვის სიტყვას, უნდა შეესაბამებოდეს ფუძეში არსებულ ასო-ბგერებს.

სინჰარმონიზმი ვლინდება როგორც ფუძეებში, ასევე აფიქსებში. ჩვენს დიალექტში, ისევე როგორც სხვა თურქულ ენებში, წარმოშობით თურქული ფუძეები სინჰარმონიზმს ემორჩილებიან, ნასესხებ ფუძეებში (არაბული, სპარსული, რუსული) ხდება სინჰარმონიზმის პრინციპის დარღვევა.

განირჩევა ხმოვანთა ჰარმონიის ორი სახე: სასისმიერი და ბაგისმიერი. სასისმიერი ჰარმონიის არსი იმაში მდგომარეობს, რომ სასისმიერი ხმოვნების შემცველი ფუძეები დაირთავენ მხოლოდ იმ აფიქსებს, რომლებშიც არის სასისმიერი ხმოვნები. ბაგისმიერი ჰარმონია კი იმაში მდგომარეობს, რომ არასასისმიერი ხმოვნების შემცველი ფუძეების შემდეგ აფიქსებში უნდა იყოს მხოლოდ არასასისმიერი ხმოვნები. მაშასადამე, ყოველი კატეგორიის აფიქსს არ აქვს ერთიანი, სტაბილური სახე და წარმოდგენილია რამდენიმე ვარიანტით.

იანეთელ რეპატრიანტთა თურქული მეტყველების დროს შეიმჩნევა აფიქსებში ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევის შემთხვევები:

1. თურქული ენებისათვის დამახასიათებელი კითხვითი ნაწილაკი **mi** ჩვენს მეტყველებაში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი ვარიანტით **mi: oxudun mi?** (და არა **oxudun mu?**), **yaptı mi?** (და არა **yaptı mı?**), **gördü mi?** (და არა **gördü mü**) და სხვ.
2. მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელია **-lar, -lär** აფიქსი. ამათგან **-lar** გამოიყენება სიტყვის ბოლო მარცვალში მხოლოდ **a** ხმოვნის შემცველი ფუძეებისათვის, ხოლო სხვა დანარჩენი ხმოვნის შემცველი ფუძეებისათვის – **-lär**. მაგ.: **yaptılär** (და არა **yaptılar**), **oxudulär** (და არა **oxudular**), **bavulär** (და არა **bavullar**) და სხვ.

3. სახელიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსი ჩვენს მეტყველებაში წარმოდგენილია ერთვარიანტიანი **-lux** აფიქსით. **aylux** (და არა aylık), **kitaplux** (და არა kitaplık), **genişlux** (და არა genişlik) და სხვ.
4. მხოლოებითი რიცხვის მე-3 პირის შემასმენლობითი აფიქსი წარმოდგენილია აგრეთვე ერთვარიანტიანი **-dur** ფორმით: **insandur** (და არა insandır), **evdur** (და არა evdir), **babadur** (და არა babadır), **Allah birdur** (და არა birdir) და სხვ.
5. მრავლობითი რიცხვის I პირის შემასმენლობითი აფიქსი აგრეთვე ერთვარიანტიანი **-ux** ფორმითაა წარმოდგენილი: **insanux** (და არა insanız), **babayux** (და არა babayız) და სხვ.
6. ფუძეში ბაგისამიერი ხმოვნების შემცველ ზმნებზე დართული წარსული დროის მე-3 პირის აფიქსი აგრეთვე ერთვარიანტიანია: **oldi** (და არა oldu), **oturdi** (და არა oturdu), **gördi** (და არა gördü) და სხვ.
7. მხოლოებითი რიცხვის მე-3 პირის კუთვნილებითი აფიქსი ლაბიალური ხმოვნების შემცველი ფუძეებისათვის არის **i**. მაგ. **okuli** (და არა okulu), **boğozı** (და არა boğozu) და სხვ.

ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევის ზემოთ აღნიშნული შემთხვევები დამახასიათებელია თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლეთის (ერზურუმის, ყარსის, ჭოროხის, ორდუს, რიზეს, ტრაპიზონის) დიალექტებისათვისაც (იხ. ვეკილოვი, 1973, გვ. 66).

1.3. მორფოლოგიური მოვლენები

1.3.1. არსებითი სახელის ბრუნება

არსებით სახელთა სტრუქტურაში მომხდარია ზოგიერთი ცვლილება, რაც, უმთავრესად, განპირობებულია მორფონოლოგიური მოვლენებით. ამის შედეგად რეპატრიანტთა თურქული მეტყველების მოდელები ყოველთვის არ შეესატყვისება თურქულ ენათა პარალელურ მაგალითებს.

არსებითი სახელი რეპატრიანტი მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში თითქმის ისევე იბრუნვის, როგორც თურქულ ენათა უმრავლესობაში. განსხვავებას ვხვდებით მხოლოდ **k** თანხმოვანზე დაბოლოებული სახელების ბრუნებისას. ხმოვნით დაწყებული

აფიქსის დართვისას **k** თანხმოვანი მხოლოდ მჟღერდება და არ გვაძლევს **ğ**-ს ე.ი. ფუძის ბოლოკიდური თანხმოვნის სპირანტიზაცია – **k(x)** – არ ხდება. მაგალითად:

სახელობითი: çocuk

ნათესაობითი: çocuk-un

მიცემითი: çocuk -a

ბრალდებითი: çocuk -i

ადგილობითი: çocuk-ta

დაწყებითი: çocuk-tan

k > g პროცესი დასტურდება აგრეთვე ერზრუმის მეტყველებაშიც: „başladı reşberliğini yapmıya" (ვექილოვი, 1973, გვ., 59).

ცნობილია, რომ თურქულ ენებში ყრუ ხშულ თანხმოვნებზე დაბოლოებულ მრავალმარცვლიან ფუძეებში ხმოვნით დაწყებული აფიქსის დართვისას ფუძის ბოლოკიდურ ყრუ თანხმოვანს ჩაენაცვლება მისივე მეწყვილე მჟღერი თანხმოვანი ($p > b$, $k > ğ$, $ç > c$, $t > d$).

p, **ç** და **t**-ზე დაბოლოებული მრავალმარცვლიანი სახელები რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში ზემოთ აღნიშნული წესის თანახმად იბრუნვის, ოღონდ ადგილობით და დაწყებით ბრუნვებში ყრუ თანხმოვნების შემდეგ გამოყენებულ **-ta/te** და **-tan/ten** აფიქსთა ნაცვლად შევნიშნეთ **-da/-de** და **-dan/-den** აფიქსების არსებობა. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ნიმუშებს;

სახელობითი: kitap qanat ağaç

ნათესაობითი: kitabın qanadın ağacın

მიცემითი: kitaba qanada ağaca

ბრალდებითი: kitabı qanadı ağacı

ადგილობითი: kitapda qanatda ağaçda

დაწყებითი: kitapdan qanattan ağaçdan

აღნიშნული შემთხვევა დამახასიათებელია თურქული ენის დიალექტებისათვის. ტრაპიზონის მეტყველებაში ფიქსირდება „parasızlıktan" ფორმა, ორდუს მეტყველებაში – **ulaşmakda** ფორმა (ვექილოვი, 1973, გვ., 67, 68). თურქული ენის სამხრეთ-აღმოსავლურ დიალექტებში კი **yıradan** ფორმა (იქვე, გვ., 76).

აზერბაიჯანულ ენაში კი სუფიქსები **t** თანხმონით საერთოდ არ იწყება. როგორც მქდერ, ასევე ყრუ თანხმონით დაბოლოებულ ფუძეებს ერთვის **d** თანხმონით დაწყებული აფიქსი (Karşılaştırmalı Türk sözlüğü, I, გვ., 1028).

უზბეკურ და ყუმუხურ ენებში ყრუ თანხმონთან დაბოლოებულ ფუძეებზე დართული ადგილობითი და დაწყებითი ბრუნვების აფიქსები იწერება როგორც **-ta/-te** და **-tan/-ten**, მაგრამ წარმოითქმის როგორც **-da/-de, -dan/-den**.

რეპატრიანტების მეტყველებისეული სხვა დანარჩენ თანხმონთან, აგრეთვე ხმონთან და მესამე პირის კუთვნილებითაფიქსიან სახელთა ბრუნება დროს არავითარ განსხვავებას არ ავლენს. მაგალითად;

სახელობითი:	okul	qapı	defteri
ნათესაობითი:	okul-un	qapı-nın	defteri-nin
მიცემითი:	okul-a	qapı-ya	defteri-ne
ბრალდებითი:	okul-u	qapı-yı	defteri-ni
ადგილობითი:	okul-da	qapı-da	defteri-nde
დაწყებითი:	okul-dan	qapı-dan	defteri-nden

არაიშვიათად, რეპატრიირებულთა მეტყველებაში მესამე პირის კუთვნილებით აფიქსდართული სახელები დაწყებითი ბრუნვის ნიშნის **-d** თანხმონთან კარგავენ; **Hasan okulunan geliyor** 'ხასანი თავისი სკოლიდან მოდის'. **Elmira kaynanasınan memnundur** 'ელმირა თავისი დედამთილის კმაყოფილია'.

აღნიშნული მოვლენა დამახასიათებელი უნდა თურქული ენის დიალექტებისათვისაც. ტრაპიზონის დიალექტში ა. ჯაფეროღლუს შენიშნული აქვს **Pisik korkusunnan geriye kaçmış** 'კატის შიშის გამო უკან გაქცეულა' (ა. ჯაფეროღლუ, 1994, გვ., 154).

Akşam namazınan sora 'სადამოს ლოცვის შემდეგ' – დასტურდება ყარსის დიალექტში (ა. ვეჟილოვი, 1973, გვ., 64).

იგივე შემთხვევა დასტურდება აზერბაიჯანული ენის ნუხის დიალექტშიც; **onnan (ondan), agımnan (agımdan)** და სხვ (ნ. აშმარინი, 1926, გვ., 100-101).

შევნიშნეთ, რომ მეორე პირის კუთვნილებითი აფიქსდართული სიყვისაგან რეპატრიირებულები მიცემით ბრუნვას განსხვავებულად აწარმოებენ. თავის დროზე აღნიშნულ

შემთხვევას ყურადღება მიაქცია აკადემიკოსმა ს. ჯიქიამ მესხეთის ქართული მოსახლეობის თურქული მეტყველების შესწავლის დროს (ს. ჯიქია, 1946, გვ.7).

როგორც ცნობილია, თურქული ენებში კუთვნილების აფიქსდართული სიტყვების ბრუნება შემდეგი საერთო სქემის მიხედვით ხდება: საბრუნებელი სიტყვა + კუთვნილებითი აფიქსი + ბრუნვის აფიქსი. გამომდინარე აქედან, სიტყვა მეორე პირის კუთვნილებითი აფიქსით მიცემით ბრუნვაში შემდეგნაირად გაფორმდება: ev / სახლი, -in - მეორე პირის კუთვნილებითი აფიქსი /მოცემული სიტყვისთვის ხმოვანთა ჰარმონიის კანონის მიხედვით სათანადო ვარიანტით/, -e - მიცემითი ბრუნვის აფიქსი; ev-in-e შენს სახლს, baba-n-a შენს მამას და ა.შ.

ჩვენი შეკრებილი მასალების საფუძველზე კი გაირკვა, რომ აქაურთა მეტყველებაში მეორე პირის კუთვნილებითაფიქსიანი სიტყვის ბრუნების საერთო წესი დარღვეულია და მას ასეთი, თურქული ენებისათვის უცნობი სახე მიუღია: საბრუნებელ სიტყვას მოსდევს ჯერ მიცემითი ბრუნვის აფიქსი და შემდეგ დაერთვის კუთვნილების გამომხატველი ნიშანი მეორე პირისა.

ამ დებულების საილუსტრაციოდ მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს:

ა) თანხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეები:

1. mal 'ძროხა' – **Mal - a -n bax** 'შენს ძროხას მიხედ' – **Malan** სიტყვაში **a** მიცემითი ბრუნვის აფიქსია, **n** – კუთვნილებითი მეორე პირისა.

2. mällim 'მასწავლებელი' – **sänin mällim-ä-n söyle** 'შენს მასწავლებელს უთხარი'.

ბ) ხმოვნიანი ფუძეები:

1. baba 'მამა' – **Baban çağrı** – 'მამაშენს დაუძახე'. თურქული ენებში ზმნა **çağırmaq** მოითხოვს ბრალდებით ბრუნვას. რეპატრიირებულები კი, როგორც ვხედავთ, ამ ზმნასთან მიცემით ბრუნვას იყენებენ.

აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ ხმოვნიანი ფუძეები ასეთი გაფორმების დროს კარგავენ ფუძისეულ ხმოვანს. თუკი ფუძისეული ხმოვანი შენარჩუნდებოდა, ამ შემთხვევაში გვექნებოდა **Baba-ya-n çağrı**, მაგრამ ასე არ ხდება. აღნიშნულის გამო ს.ჯიქია ვარაუდობს, რომ ეს გამოწვეული უნდა იყოს მახვილის მომდევნო მარცვალზე გადატანით (ს. ჯიქია, 1946, გვ., 9).

სახელის მრავლობითი რიცხვის წარმოება

თურქულ ენაში მრავლობით რიცხვს აწარმოებს **-lar, -ler** სუფიქსები. **-lar** დაერთვის სახელის ფუძის ბოლო მარცვალში მაგარი ხმოვნის შემცველ სიტყვებს, **-ler** დაერთვის ბოლო მარცვალში რბილი ხმოვნის შემცველ სიტყვებს:

oda 'ოთახი'	odalar 'ოთახები'
kitap 'წიგნი'	kitaplar 'წიგნები'
duvar 'კედელი'	uvarlar 'კედლები'
deniz 'ზღვა'	denizler 'ზღვები'

რეპატრიირებულები სახელის მრავლობითი რიცხვის საწარმოებლად იყენებენ **-lar, -lär** სუფიქსებს. **-lar** გამოიყენება ფუძის ბოლო მარცვალში მხოლოდ **a** ხმოვნის შემცველი სიტყვებისათვის, **-lär** კი სხვა დანარჩენი რვა ხმოვნის შემცველი სიტყვებისათვის:

köv 'სოფელი'	kövlär 'სოფლები'
göl 'ტბა'	göllär 'ტბები'
küçük 'პატარა'	küçüklär 'პატარები'
qapı 'კარი'	qapılär 'კარები'
çocuk 'ბავშვი'	çocuklär 'ბავშვები'
balta 'ნაჯახი'	baltalar 'ნაჯახები'
qarı 'ქალი, ცოლი'	qarılär 'ქალები, ცოლები'
bacı 'და'	bacılär 'დეები'

როცა სახელის ფუძე **n** თანხმოვნით ბოლოვდება, მრავლობითი რიცხვის **-lar, -lär** აფიქსის დართვისას ხდება სრული ასიმილაცია აფიქსის ბოლოკიდური **-l** თანხმოვნისა. მმაგ:

gün – დღე	günnär - დღეები
aşqazan - თირკმელი	aşqazannar - თირკმელები

Toya onnär gelmişti 'ქორწილში ისინი მოვიდნენ'.

Onnär bizlärden sora geldi 'ისინი ჩვენს შემდეგ ჩამოვიდნენ'.

აღნიშნულ მოვლენა შემჩნეული აქვს ა. ვეჯილოვს თურქული ენის ტრაპიზონისა და გაზიანთეპის მეტყველებაში: **Onnar da telaşa düşmüşler** (ვეჯილოვი, 1973, გვ.,68, 75) და ა. ჯაფეროღლუს თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტებში (ჯაფეროღლუ, 1994, გვ.,13).

ზედსართავი სახელი

ორეპატრიირებულთა მეტყველებაში ზედსართავი სახელის სამივე ხარისხის ფორმები დადასტურდა. მხოლოდ ოდნაობითი ხარისხის საწარმოებლად ნაცვლად თურქული - **msI**, **-mtIrak** და **-cA** სუფიქსებისა, გამოიყენება **çalmak** ზმნის უპირატესად III პირის ფორმა და **kimi** (აზერბაიჯანულად kimi - „ვით“ თანდებულს ნიშნავს) სიტყვა. მაგ.:

bayaz 'თეთრი'	bayaza çalıyor / bayaz kimi 'მოთეთრო'
qara 'შავი'	qaraya çalıyor/ qara kimi 'მოშავო'
sarı 'ყვითელი'	sarıya çalıyor/ sarı kimi 'მოყვითალო'
acı 'მწარე'	acıya çalıyor/ acı kimi 'მომწარო'

აღსანიშნავია, რომ **çalmak** ზმნის ერთ-ერთი მნიშვნელობა თურქულ ენაში არის – „მსგავსი, ვიღაცის ან რაღაცის მიმსგავსება“; dili Rumcaya çalıyor 'ის საუბრობს ბერძნული აქცენტით' (თურქულ-რუსული ლექსიკონი, 1977, გვ., 166).

აღმატებითი ხარისხის მაწარმოებლად გამოიყენება **än** ნაწილაკი (თურქ. en).

böyük 'დიდი'	än böyük 'ყველაზე დიდი'
küçük 'პატარა'	än küçük 'ყველაზე პატარა'

თურქულ ენაში აღმატებითი ხარისხის მაწარმოებლად გამოიყენება აგრეთვე ნაწილობრივი რედუპლიკაცია: ზედსართავის პირველი მარცვალი + ჩასართი თანხმოვანი შემდეგი ოთხი თანხმოვნიდან: **m, p,s, r** და სრული ზედსართავი. ასეთი წარმოება რეპატრიირებულთა მეტყველებაშიც დასტურდება;

qara 'შავი'	qapqara 'უშავესი'
bayaz 'თეთრი'	bämbayaz 'უთეთრესი'
mor 'ცისფერი'	mosmor 'უცისფრესი'
böyük 'დიდი'	bosböyük 'უდიდესი'

რიცხვითი სახელი

იანეთელთა მეტყველებაში რიგობითი რიცხვითი სახელის საწარმოებლად გამოიყენება –(I)nci სუფიქსები. მაგ;

bir - birinci, iki – ikinci, altı – altıncı, dört – dördüncü, on – onuncü და სხვ.

რიგობითი რიცხვითი სახელის ასეთი წარმოება დამახასიათებელია აზერბაიჯანული ენის ნუხის დიალექტისათვის. განყოფილი რიცხვითი სახელი იწარმოება თითქმის ისე, როგორც თურქულ ენაში:

თანხმოვანფუძიანთათვის: **-Ar**

ხმოვანფუძიანთათვის **-şAr**

ნაცვალსახელი

პირის ნაცვალსახელებიდან პირველ და მეორე პირს რეპატრიირებულები აზერბაიჯანული ენის მსგავსად **bän** და **sän** ნაცვალსახელებს იყენებენ.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები თურქული ენისაგან მკვეთრად განსხვავებულია:

პირის ნაცვალსახელები: **bän** 'მე', **sän** 'შენ', **o** 'ის', **biz** 'ჩვენ', **siz** 'თქვენ', **onnar** 'ისინი'

ჩვენებითი ნაცვალსახელები: **bu** 'ეს', **o** 'ის', **abu** 'ეგ', **aşto** 'მაგ', **äbäläsi** 'ასეთი', **äläsi** 'მასეთი', **äbudeyne** 'ამნაირი', **odeyne** 'მაგნაირი'.

კუთვნილებითი: **bänim** 'ჩემი', **sänin** 'შენი', **onun** 'მისი', **bizim** 'ჩვენი', **sizin** 'თქვენი', **onnarın** 'მათი'.

კითხვითი ნაცვალსახელები: **kim?** ვინ?, **nä?** რა?, **näsıl?** როგორი?, **qaç?** რამდენი?, **qaçıncı?** **qaç tanesi?**, მერამდენე?, **hangi?** რომელი?, **näräli?** სადაური?

კითხვით-კუთვნილებითი - **kimin?**ვისი?, **neyin?**რისი?

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები: **gendi** 'თვის,თვისონ', **heppisi** 'ყველა,' **här** 'ყოველი', **baxşa** 'სხვა', **baxşa- baxşa** 'სხვადასხვა', **här şey** 'ყველაფერი'

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი: **bazı** 'ზოგი', **kisme** 'ვიღაც', **bir şey** 'რაღაც'

ურთიერთობითი: **birbiri** 'ერთმანეთი'

უარყოფითი: **yox** 'არა', **heç kisme** 'არავინ', **heç bir şey** 'არაფერი'.

პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება.

bän	sän	o
bänim	sänin	onun
bänä	sänä	ona
bäni	säni	oni

bändä	sändä	onda
bändän	sändän	ondan

1.3.2. ზმნა

სახელზმნა

სახელზმნის საწარმოებლად ჩვენს მეტყველებაში გვხვდება ერთვარიანტიანი **-max** მასდარი, რომელიც თურქულისეული **-mAk** მასდარის ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს.

თურქულად	რეპატრიირ. მეტყველება
yapmak 'კეთება'	yapmax
almak 'აღება, ყიდვა'	almax
bulmak 'პოვნა'	bulmax
oturmak 'ცხოვრება, დაჯდომა'	oturmax
boyamak 'ღებვა'	boyamax
dokumak 'ქსოვა'	toxumax
kesmek 'ჭრა'	käsmax

ბრუნების დროს ხმოვნით დაწყებული აფიქსების დართვისას მასდარისეული **x** თანხმოვანი ზოგჯერ **y**-ში ზოგჯერ **კი** **ჭ**-ში გადადის.

ვ. ჯანგიძის დაკვირვებით თურქულ დიალექტებში ბუნებრივია ხმოვანთა ჰარმონიის (განსაკუთრებით) ლაბიალურის დარღვევის შემთხვევები, მაგრამ **g'dax**, **g'älmax** ტიპის დარღვევები თურქთა მეტყველებაში გამორიცხულია. ფუძეზე აფიქსის დართვისას თურქული არტიკულაციური ბაზისის მოქმედების შემთხვევაში ყოველთვის ტარდება ჰარმონია ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, ე.ი. წინა რიგის ხმოვნიან ფუძეს არ დაერთვის ველარული [x] თანხმოვნის შემცველი აფიქსი. **g'dax**, **g'älmax** ტიპის სიტყვაფორმები ბუნებრივია ურუმების – თურქულენოვანი ბერძნების, ჰამშენების, გათურქებული ინგილოების, წახურელების, ავარიელების, მესხების, იმერხეველ ქართველთა გათურქე-

ბული ნაწილის და სხვა თურქულენოვან არათურქთა ან გათურქებულთა მეტყველებაში (ჯანგიძე, 1958, გვ., 143).

აბსოლუტივები

რეპატრიანტთა დიალექტში გავრცელებულია შემდეგი აბსოლუტივები: **Ib, mAzdan, mAdAn evvel, An açan** და სხვ.

Sumka **alıb** gätti 'ჩანთა აიღო რა, წავიდა'.

Mälime **sormazdan** äve gälmiyax 'მასწავლებლის უკითხავად სახლში არ წავიდეთ'.

Salam **vermezden** gätti 'დაუმშვიდობებლად წავიდა'.

Gätmäden evvel çay içax 'წასვლამდე ჩაი დავლიოთ'.

Evlennen açan äv almax iştemiyerim 'დაქორწინებამდე სახლის ყიდვა არ მინდა'.

Televizora **baxanda** soxaxtan ses işittim 'ტელევიზორს რომ ვუყურებდი, ქუჩიდან ხმაური გავიგონე'.

Yunus buraya **güle-güle** gäliyer 'იუნისი აქეთ სიცილით მოდის'.

Nigär äve **ağlayıb** gälđi 'ნიგერი სახლში ტირილით მოვიდა'.

Türkçe okuyip Türkçe çaldılar 'თურქულად უკრავდნენ და თურქულად მღეროდნენ'.

Mola oxiyir sora **çalxıb** gädiyer 'მოლა კითხულობს, შემდეგ დგება და მიდის'.

äve **gelur gelmez** yemex iştedi 'სახლში მოვიდა თუ არა საჭმელი მოითხოვა'.

Näsıl ki gördi bāni hāmā gälđi yanıma 'როგორც კი დამინახა, მაშინვე ჩემთან მოვიდა'.

Näsıl ki kamfeti verdim äve tārāf gätti 'როგორც კი კამფეტი მივეცი, სახლში წავიდა'.

Ia **nä ki** büyüyer hep de beter güzelleniyir 'ია რაც უფრო იზრდება, მით უფრო ლამაზდება'.

vaxit **geçtuxça** vātän beter äsretleniyerim 'რაც უფრო გადის დრო, სამშობლო მით უფრო მენატრება'.

თხრობითი კილოს მარტივ დროთა წარმოება

აწმყო-განსაზღვრული დრო

რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში აწმყო-განსაზღვრული (ახლანდელი) დროის მაწარმოებლად **-yer** ფორმანტი გვაქვს, რომელიც თურქული ენის ამავე რიგის **-yor** აფიქსის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. მაგ.:

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1.gädiyerim	„მე მივდივარ“	1. gädiyerux
2.gädiyersin		2.gädiyersiz
3.gädiyer		3.gädiyerlär

უკუთქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. gätmiyerim	„მე არ მივდივარ“	1.gätmiyerux
2. gätmiyersin		2.gätmiyersiz
3. gätmiyer		3.gätmiyerlär

შესაძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. gädebiliyerim	„მე შემიძლია წასვლა“	1.gädebiliyerux
2. gädebiliyersin		2. gädebiliyersiz
3. gädebiliyer		3. gädebiliyerlär

შეუძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. gädemiyerim	„მე არ შემიძლია წასვლა“	1. gädemiyerux
2. gädemiyersin		2. gädemiyersiz
3. gädemiyer		3. gädemiyerlär

თურქულ ენათა ოღუზური ჯგუფის მახასიათებელი კითხვითი აფიქსი **mi** ჩვენს მეტყველებაში შესაძლებელია არც იქნეს გამოყენებული. მის როლს შეასრულებს ინტონაცია. მაგ, წინადადება **Hasan galdi mi?** 'ჰასანი მოვიდა?', შესაძლოა რეპატრიირებულმა კითხვითი ინტონაციით ასეც წარმოთქვას: **Hasan galdi?**. ე.ი. მახვილი გადაინაცვლებს ბოლო მარცვალზე. ასეთი ტიპის კითხვითი წინადადების დროს **mi** კითხვითი ნაწილაკის არგამოყენების შემთხვევები ჩვენ ხშირად მოგვისმენია წარმოშობით ლაზთა მეტყველებაში. იანეთელთა მეტყველებაში უპირატესად მაინც **mi** კითხვითი ნაწილაკის შემცველი ფორმები გვსმენია.

კითხვით წინადადებაში აწმყო-განსაზღვრული დროის მხ. რიცხვის მეორე პირში სპორადულად ჩნდება რედუცირებული ფორმაც **-yen** დაბოლოებით. მაგ. **ne iştiyen?** 'რა გინდა?'

Mäktäbä näye gäzmiyen? 'სკოლაში რატომ არ დადიხარ?'

როგორც აღვნიშნეთ, თურქულ ენებში დადასტურებული აწმყო-განსაზღვრული დროის მაწარმოებელი **-yor** აფიქსი, რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ძირითადად **-yer** ფორმითაა წარმოდგენილი. თურქული ენის სხვა ენობრივ უბნებში **-yor** აფიქსი რიგ ნაირსახეობას გვიჩვენებს: ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ტრაპიზონის ვილაიეთში აწმყო-განსაზღვრული დრო **-(i)yur, -ayur, -(i)y-ey** ფორმანტებით იწარმოება, ერზრუმში ვხვდებით **-yir, -yer** ვარიანტს, ყარსში **-ir, -ır** ფორმებს, მაკედონიურში **-yor > -iür**. **-yor** აფიქსის ასეთი მრავალსახეობა დიალექტებში ამ აფიქსის არც თუ ისე დიდი ხნის ისტორიაზე უნდა მიუთითებდეს (გუდიაშვილი, 1957, გვ., 220).

myofadi (momavali) kategoriuli dro. დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში მყოფადი კატეგორიული დროის მაწარმოებელი **-AcAk, -(y)AcAk** აფიქსები გამარტივებულია.

იკარგვის რა ბოლოკიდური **k**, იგი მხ. რიცხვის III და მრ. რიცხვის სამივე პირში ამ მეტყველებისათვის დამახასიათებელ **x**-ში გადადის. მაგ.

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. yazacam „მე დავწერ“	1. yazacayux
2. yazacan	2. yazacaxsız

3. yazacax

3. yazacaxlar

უკუთქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი

მრ. რიცხვი

1. yazmıyacam „მე არ დავწერ“	1. yazmıyacayux
2. yazmıyacan	2. yazmıyacaxsız
3. yazmıyacax	3. yazmıyacaxlar

შესაძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი

მრ. რიცხვი

1. yazabülacäm „მე შევძლებ დავწერას“	1. yazabülacäyux
2. yazabülacän	2. yazabülacäxsız
3. yazabülacäx	3. yazabülacäxlar

შეუძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი

მრ. რიცხვი

1. yazamıyacam „მე ვერ დავწერ“	1. yazamıyacayux
2. yazamıyacan	2. yazamıyacaxsız
3. yazamıyacax	3. yazamıyacaxlar

მყოფადი კატეგორიული დროის -y(**AcAk**) აფიქსი ასეთივე ფორმით გამარტივებულია თურქული ენის სივასურ დიალექტშიც (იხ. მ. გურგენიძე, 1987, გვ.,198).

awmyo-myofadi dro. იანეთელთა მეტყველებაში აწმყო-მყოფადი ანუ აწმყო განუსაზღვრელი დროის წარმოება თურქულ ენებთან შედარებით დიდ განსხვავებას იძლევა. დროის აღმნიშვნელად მაგარი ხმოვნების შემცველი ფუძეებისათვის გვაქვს - - **ıyır**, რბილი ხმოვნების შემცველი ფუძეებისათვის _ **iyir** აფიქსი. ბაგისმიერი ვარიანტი კი აღნიშნულ აფიქსს არ გააჩნია. აღნიშნულ ფაქტი გვხვდება აგრეთვე თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტებში: **yola çıyır, gahve içyir** (ჯაფეროღლუ, 1994, გვ.,27).

ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებები გვაქვს უკუთქმით ფორმაში, რომელთაც ქვემოთ შევცხებით. განვიხილოთ თითოეული ფორმა ცალ-ცალკე.

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxıyırım „მე ვუცქერ“	1. baxıyırux
2. baxıyırsın	2. baxıyırsız
3. baxıyır	3. baxıyırlär

წართქმითის კითხვითი

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxıyır miyim?	1. baxıyırux mi?
2. baxıyır misin?	2. baxıyır misiz?
3. baxıyır mi?	3. baxıyırlär mi?

უკუთქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxmam „მე არ ვუცქერ“	1. baxmazux
2. baxmasın	2. baxmasız
3. baxmas	3. baxmazlar

უკუთქმითის კითხვითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxmam mi (ki)?	1. baxmaz miyux?
2. baxmaz misin?	2. baxmazmisiz?
3. baxmaz mi?	3. baxmazlar mi?

როგორც ჩანს, როდესაც მხ. რიცხვის მეორე პირში უკუთქმითობის **-mA** მაწარმოებელს ემატება დროის $-z < r$ ფორმანტი და შემდეგ ერთვის მეორე პირის **-sIn** აფიქსი ჩვენს მეტყველებაში **z** თანხმოვანი **s**-სთან მეზობლობისას ჯერ ასიმილირდება და შემდეგ სრულიად იკარგება. იგივე ხდება მესამე პირშიც და მრავლობითი რიცხვის მეორე პირში, ესე იგი, საქმე გვაქვს **z**-ს ასიმილაციურ დაკარგვასთან.

მრავლობითი რიცხვის პირველ პირში კი თურქულისაგან განსხვავებით შენარჩუნებულია **-maz** ფორმანტი, ხოლო პირის ნიშნად სალიტერატურო **-Iz** შემასმენლობითი აფიქსის ნაცვლად ერთვის **-ux** აფიქსი, რომელიც, როგორც ვფიქრობთ, აღმოსავლეთ ანატოლიაში გავრცელებული $Hx < -ik$ ფორმანტის ფონეტიკური სახესხვაობაა. (შდრ. თურქული *gelmeyiz*). ხმოვანთა ჰარმონიის წესის დარღვევის გამო კითხვითობის **mI** ნაწილაკის ხმოვანად მხოლოდ **i** გვხვდება.

შესაძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxabülürüm „მე შემიძლია ცქერა“	1. baxabülürux
2. baxabülürsün	2. baxabülürsüz
3. baxabülür	3. baxabülürlär

შესაძლებლობის კითხვითი ფორმა

მხ.რიცხვი	მრ.რიცხვი
1. baxabülür miyim?	1. baxabülür miyux?
2. baxabülür misin?	2. baxabülür misiz?
3. baxabülür mi?	3. baxabülürlär mi?

შეუძლებლობის ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
1. baxamam „მე არ შემიძლია ცქერა“	1. baxamazux
2. baxamasın	2. baxamasız

შეუძლებლობის კითხვითი

მხ.რიცხვი

მრ.რიცხვი

1. baxamam mi?

1. baxamaz miyux?

2. baxamaz misin?

2. baxamaz misiz?

3. baxamaz mi?

3. baxamazlar mi?

მაგალითები:

O ixtiyar anababasına baxıyır 'ის მოხუც მშობლებს უვლის'.

Abu naxıra sän mi baxıyırın? 'ამ ნახირს შენ უვლი?'

Yarın mäktäbe gelebülür misin? 'ხვალ სკოლაში შეძლებ მოსვლას?'

Içiyirux, dans ediyirux 'ვსვამთ, ვცეკვავთ'.

ნამყო-კატეგორიული დრო. ნამყო-კატეგორიული დროის წარმოება თურქულ ენათა ამავე დროის წარმოებასთან შედარებით გარკვეულ განსხვავებას იძლევა. დროის მაწარმოებელი აფიქსი მხოლოდობით რიცხვში ხმოვანთა ჰარმონიის წესის დარღვევით ერთვის ფუძეს. გამოიყენება მხოლოდ **-di/-dı, -ti/-tı** აფიქსები. მრავლობითი რიცხვის მეორე პირში **-niz** ფორმანტის ნაცვლად გვაქვს **-Iz** აფიქსი.

ყრუ თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეზე დართული **-ti/-tı**-ს თანხმოვნითი ნაწილი რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ფშვინვიერი არ არის, მკვეთრია.

მაგ.

Llaçın yeni kompyuter **açtı** 'ლაჩინმა კომპიუტერი გახსნა'

It çuçul **qaçtı** 'ძაღლმა წიწილა გაიტაცა'

qız şehirden dişeri **çıxtı** yola düştü getdi 'გოგო ქალაქგარეთ გავიდა, გზას გაუდგა, წავიდა'

ეს მოვლენა, ვფიქრობთ, მხოლოდ რეპატრიირებულთა მეტყველებისათვის არის დამახასიათებელი. სალიტერატურო აზერბაიჯანულში, აგრეთვე თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტებში ყრუ თანხმოვნებზე დაბოლოებულ ფუძეებს

აღნიშნული დროის აღსანიშნად მხოლოდ მჟღერი **-d-**ს შემცველი **-di** აფიქსი ერთვის. განვიხილავთ უღლილები ნიმუშს;

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. içtim	„მე დავლიე“	1. içtux
2. içtin		2. içtiz
3. içti		3. içtilär

წართქმითის კითხვითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. içtim	mi?	1. içtux mi?
2. içtin	mi?	2. içtiz mi?
3. içti	mi?	3. içtilär mi?

ნამყო-შედეგობითი დრო. ამ დროის ფორმებიც რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში სხვა თურქულ ენებთან შედარებით გარკვეულ ცვლილებებს ავლენს. კერძოდ, მხ. რიცხვის მეორე პირში ნამყო-შედეგობითი დროის გამომხატველ **-miş** ფორმანტს დაერთვის **-sIn** შემასმენლობითი აფიქსი, ჩვენს მეტყველებაში კი **s** რედუცირებულია. შიშინა და სისინა ბგერათა მეზობლობაში სისინა გაუჩინარდა.

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. gälmişim	„თურმე მოვსულვარ“	1. gälmişux
2. gälmişin		2. gälmişiz
3. gälmiş		3. gälmişlär

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენს მეტყველებაში თხრობითი კილოს ზოგიერთ მარტივ დროთა წარმოების შემთხვევებში დადასტურებული განსხვავებები ფონეტიკური ხასიათისაა. თავისებურება ვლინდება უფრო მეტად პირის ნიშნებში, რომლებიც

განსხვავებულია თურქული ენათა ნორმებისაგან, მაგრამ მსგავსია თურქული ენის დიალექტთა ფორმებისა.

ბრძანებითი კილოს გამოხატვა

ბრძანებითი კილოს მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნიშნად ნატვრითი კილოს ფორმანტია გამოყენებული. იგი ნასესხებია ნატვრითი კილოსაგან. სალიტერატურო თურქულის **-Alım** აფიქსს რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ერთვარიანტიანი **-ax** აფიქსი ენაცვლება, რომელიც დაერთვის როგორც რბილს, ისე მაგარ ფუძეს. უარყოფითი ფორმის გამოსახატავად კი გამოყენებულია თურქულისეული **-mA** ფორმანტი.

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1.	_____	1. baxax
2.	bax „უცქირე“	2. baxın
3.	baxsın	3. baxsınlär

უკუთქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1.	_____ „ნუ უცქერ“	1. baxmıyax
2.	baxma	2. baxmayın
3.	baxmasın	3. baxmasınlär

სალიტერატურო აზერბაიჯანულში ეს ფორმა ასეა წარმოდგენილი: **gid-e-k, yaz-a-k** (ზეინალოვი, 1993, გვ., 345).

ბრძანებითი კილოს მრავლობითი რიცხვის I პირის ნიშნად სავსებით იდენტური ფორმები დასტურდება აზერბაიჯანულის ნუხურ დიალექტში: **alax! gälax! olax!** (აშმარინი, 1926, გვ., 121) და ანატოლიური თურქულის ჩრდილო აღმოსავლურ დიალექტებში: **BBiz ona qarşılık nä verax** 'ჩვენ მას საპასუხოდ რა მივცეთ'. **Senin bacını bu adame verax** 'შენი და ამ კაცს მივცეთ' (ვექილოვი, 1973, გვ., 60).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბრძანებითი კილოს მრავლობითი რიცხვის I პირის ფორმანტი ნატვრითი კილოსაგან არის ნასესხები. როგორც სალიტერატურო ანატოლიურ თურქულში, ისე ყველა მის დიალექტში და აგრეთვე აზერბაიჯანულში დიალექტ-ბითურთ ეს ფორმები ერთმანეთს არ ემთხვევა.

იანეთელთა თურქულში ხმოვანთა ჰარმონიის წესის დარღვევის გამო კილოს მაწარმოებელი ხმოვანი ბგერა ერთი ვარიანტით არის წარმოდგენილი და e, ä/a-ს ნაცვლად მხოლოდ a გვაქვს. პირის აღმნიშვნელი თანხმოვანი კი უკანანენისმიერი k უნდა ყოფილიყო, რომელიც სიტყვის ბოლოკიდურ მდგომარეობაში საკვლევ მეტყველებაში სპირანტ x-ს გვამლევს.

ამრიგად, რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ზმნის ფუძის ხმოვანთა თვისებრიობის მიუხედავად, ბრძანებითის I პირში -äk/-ax -ის ნაცვლად -ax გვაქვს: geda-x „წავიდეთ“, yaza-x „ვწეროთ“ ფორმების სახით.

იანეთში მცხოვრები თურქულენოვანი მოსახლეობის მეტყველებაში ამ ფორმათა გვერდით მრავლობითი რიცხვის პირველ პირში გვაქვს სხვა – ağın შედგენილი აფიქსიანი ფორმაც. მაგალითად, -gädax, -gälax ფორმების პარალელურად არსებობს gädağın, -gäläğın ფორმებიც, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდება როგორც ფორმით, ისე შინაარსითაც. როგორც ე. გუდიაშვილი აღნიშნავს, ფორმალური სხვაობა შემდეგში გამოიხატება: gidağın ფორმა ასე დაიშლებოდა: git > gid -ზმნის ფუძე -a ḡ < -ax < -ak ბრძანებითი კილოს მაწარმოებელი ფორმანტი მრ. რიცხვის პირველი პირისათვის და - in < In აფიქსი ბრძანებითი კილოს მრ. რიცხვის მეორე პირისათვის (გუდიაშვილი, 1957, გვ.,228).

გამოდის, რომ გვაქვს ფორმა ბრძანებითი კილოს ორმაგი ნიშნით. შინაარსით ასეთი ფორმები გამოხატავენ მხ. რიცხვში მყოფი პირველი პირის მიმართვას მრ. რიცხვის მეორე პირისადმი. თუ **baxax** ფორმა ნიშნავს 'ვუცქიროთ მე და შენ', **baxagin** იხმარება მნიშვნელობით 'ვუცქიროთ მე და თქვენ'.

ბრძანებითი კილოს მრ. რიცხვის პირველი პირისათვის ასეთი ორი ფორმის არსებობა პირველად ს. ჯიქიამ წარმოაჩინა მესხეთის ქართული მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში. იგი აღნიშნავს, რომ x სუფიქსით ნაწარმოები (gädax, yazax) საერთოა ანატოლიისა და აზერბაიჯანის დიალექტებისათვის. ხოლო მეორეს ორმაგი მაჩვენებელი

აქვს: სახელდობრ, კილოსა და რიცხვ-პირის მაჩვენებლების უკვე მქონე g'edax და yazax ტიპის ფორმები კვლავ დაირთავენ აფიქსს (g'ed-ay-n, jaz-ay-n) (ს.ჯიქია, 1944, გვ.,833).

აუცილებლობითი კილო

სხვა თურქულ ენებთან შედარებით აუცილებლობითი კილო წარმოების მხრივ რეპ-ატრიირებულთა მეტყველებაში განსაკუთრებულ თავისებურებებს არ ავლენს. აუცილებლობითი კილოს მაწარმოებლად სუფიქსი აქაც ორვარიანტიანი **-mAll** გამოიყენება.

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1.gälmeliyim	„უნდა მოვიდე“	1.gälmeliyux
2.gälmelisin		2.gälmelisiz
3.gälmelidur		3.gälmelilär

წართქმითის კითხვითი

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
1. gälmeli miyim?		1. gälmeli miyux?
2. gälmeli misin?		2.gälmeli misiz?
3. gälmeli midur?		3.gälmelilär mi?

პირობითი კილო

პირობითი კილოს მაწარმოებელია **-sA** აფიქსი. აღსანიშნავია, რომ წარსული დროის პირობითი კილოს ფუნქცია მთლიანად ნატვრით კილოს ეკისრება.

პირობით კილოში ზმნის ორივე დროში უღლების ცხრილი შემდეგნაირია:

ახლანდელი დრო

მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი
gälsəm	„რომ მოვიდე“	gälsax
gälsən		gälsez
gälse		gälselär

წარსული დრო

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
gäleydim	gäleydux
gäleydin	gäleydiz
gäleydi	gäleydilär

მაგალითები:

vaxtim olsa vätäni gördüm 'დრო რომ მეონდეს, სამშობლოს მოვინახულედი'.

Vaxtim olsa Axaltsixe'ye gädërdim 'დრო რომ მეონდეს, ახალციხეში წავიდოდი'.

Doxtor vaxtine geleydi xasta ölmezdi 'ექიმი დროულად რომ მოსულიყო, ავადმყოფი არ მოკვდებოდა'.

Räsul gelmişse yesin dä tarlaya gälsin 'რასული თუ მოსულია, ჭამოს და ყანაში მოვიდეს'.

Xastaysan doxtor yanına gätmelisin 'თუ ავად ხარ, ექიმთან უნდა წახვიდე'.

Dün gäleydiz eyi olurdu 'გუშინ რომ მოსულიყავი, კარგი იქნებოდა'.

Türkiye'ye gäleydux, belki Gürcistan'a gäleydux, çünki bizim yer Gürcistan'dadır 'თურქეთში რომ წავსულიყავით, ალბათ [მაინც] საქართველოში მოვიდოდით, რადგან ჩვენ ადგილი საქართველოშია'.

ზმნის რთული დროები

რთული დროები იწარმოება მარტივ დროებზე –di აფიქსის დართვით. განვიხილავთ რამდენიმე მაგალითს:

Dün Bakü'den gäliyerdim da araba bozdi 'გუშინ ბაქოდან მოვდიოდი და მანქანა გაფუჭდა'.

Biz şarap älbette ki içiyirdux 'ჩვენ ღვინოს, რა თქმა უნდა, ვსვამდით'.

Bursa'ya İki ay önce gätmiştım, bu qış gätmiyirim 'ბურსაში ორი თვის წინ ვიყავი წასული, ამ ზამთარში არ მივდივარ'.

Sänä gäleceydım, ama sora baxşa yere gättüm 'შენთან მოვდიოდი, მაგრამ შემდეგ სხვაგან წავედი'.

გვარი

თურქულ ენებში, ძირითადად, ხუთი გვარი განირჩევა: ძირითადი, საურთიერთო, უკუქცევითი, ვნებითი და იძულებითი.

ძირითადი გვარი ხასიათდება გვარის ნულოვანი მაჩვენებლით; ამა თუ იმ გვარის კუთვნილება განისაზღვრება ლექსიკური გზით. ძირითადი გვარის ზმნებში ობიექტთან დამოკიდებულების მიხედვით ორი ჯგუფი მოიცემა:

1. გარდამავალი ზმნები: yaz-mak 'წერა', oxu-mak 'კითხვა', al-mak 'აღება', sev-mek 'სიყვარული' და სხვ.
2. გარდაუვალი ზმნები: kork-mak 'შიში', ürk-mek 'შემინება', gül-mek 'სიცილი', uyu-mak 'ძილი' და სხვ.

საურთიერთო გვარი წარმოქმნება ზმნის ფუძეზე -İş აფიქსის დართვით. თურქულ ენებში საურთიერთო გვარი იყოფა ორ ძირითად ჯგუფად:

1. ზმნები საურთიერთო-უკუქცევითი მნიშვნელობით; ისინი წარმოიქმნება გარდამავალი ფუძეებისაგან და გამოხატავს სუბიექტისა და ობიექტის ურთიერთობას, ე. ი. გამოხატავს ისეთ მოქმედებას, რომელიც სრულდება ერთდროულად ორი ან რამდენიმე სუბიექტით, რომელთა მოქმედებაც ერთმანეთს გადაეცემა. აქედან გამომდინარე, ყოველი სუბიექტი ითვლება ერთი და იმავე მოქმედების მწარმოებლად და ობიექტად. ასეთ ზმნათა გარდამავლობა შენარჩუნებულია: (კონონოვი, 1956, გვ., 192):

sev-iş-mek 'ერთმანეთის სიყვარული' (sevmek 'სიყვარული'), kucakla-ş-mak 'ერთმანეთის გადახვევა' (kucakla-mak 'გადახვევა'), vur-uş-mak 'ერთმანეთის ცემა' (vur-mak 'ცემა') და სხვ.

2. ზმნები საურთიერთო-არაკუქცევითი მნიშვნელობით წარმოიქმნება გარდაუვალი ფუძეებისაგან და გამოხატავს: ა) ორი ან რამდენიმე სუბიექტის ისეთ ერთობლივ მოქმედებას, როდესაც მოქმედება მათზე აღარ გადადის. ბ) მოქმედებას, რომელიც სრულდება ერთი სუბიექტის მიერ მრავალჯერადად:

ağlaş-mak 'ერთად ტირილი', ağla-mak 'ტირილი', kaçış-mak 'ერთად გაქცევა', kaç-mak - 'გაქცევა', oyna-ş-mak 'ერთად თამაში', oyna-mak 'თამაში' და სხვ.

რეპატრიანტთა მეტყველების დროს საურთიერთო გვარის ზემოთ აღწერილი შემთხვევები თითქმის არ არის წარმოდგენილი. ჩვენ თითქმის ვერ დავადასტურეთ, მაგალითად, ასეთი ფორმები: Arabalar çarpıştılar, çocuklar kaçıştılar და ა.შ.

მოძიებული მასალების მიხედვით დასტურდება, რომ ჩვენი საკვლევო დიალექტისათვის უფრო დამახასიათებელია საურთიერთო მოქმედების გამოხატვის აღწერილობითი, ანალიტიკური გზა: ძირითადი გვარის ზმნას დაერთვის სათანადო ბრუნვაში მდგარი და კუთვნილების აფიქსდართული რედუპლივირებული ნაცვალსახელი birbiri. მაგ.:

Kopitnari'de dün arabalar birbirine çarptılar 'გუშინ კოპიტნარში მანქანები ერთმანეთს შეეჯახნენ'.

Nigâr inän Cuma birbirini seviyir 'ნიგერს და ჯუმას ერთმანეთი უყვართ'.

თუმცა ასეთი წინადადებებიც მოგვისმენია:

Direktor ile karşılaştım qapıda 'დირექტორს შევხვდი გარეთ'.

Batono şukri kalbatono Tsira ile görüşti mi? 'ბატონი შუქრი ქალბატონ ცირას შეხვდა?

':

უკუქცევითი გვარი. უკუქცევითი გვარი თურქულ წარმოიქმნება **-In** აფიქსის საშუალებით. ამ აფიქსს, ჩანს, პირდაპირი ურთიერთობა აქვს ე. წ. „ნაცვალსახელურ“ **n** - სთან. ზოგჯერ **-In** აფიქსს ენაცვლება **-II** აფიქსი. ეს ხდება იმ შემთხვევაში, როცა ზმნის ფუძე **n** თანხმოვნით მთავრდება (კონონოვი, 1956, გვ., 194).

ჩვენი საკვლევო დიალექტი აღნიშნული გვარის წარმოებისას თურქულ წარმოებასთან შედარებით განსაკუთრებულებას არ ავლენს. მაგ.:

Gälin tarandı de hazırlandı 'პატარძალი დავარცხნილი და მოწესრიგებული იქნა'.

Geçenlerde Axaltsixe'ye gezindi 'ამასწინათ ახალციხეში ექსკურსია იქნა მოწყობილი'.

ზოგი გარდამავალი ზმნა, მიუხედავად თავისი ლექსიკური მნიშვნელობისა, უკუქცევითობას გამოხატავს უკუქცევითი ნაცვალსახელის - kendi-ს მეშვეობით სათანადო პირისა და ბრუნვის ნიშნის დართვით.

ასეთი ფორმები რეპატრიირებულთა მეტყველების დროსაც შეიმჩნევა. მაგ.: O vaxitlerde gendimi boğmax iştiyirdim - იმ დროს თავის დახრჩობა მინდოდა.

ვნებითი გვარი. ვნებითი გვარი იწარმოება გარდამავალ და ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნათა ფუძეებზე შემდეგი აფიქსების დართვით:

-II - თანხმონიან ფუძეებზე, გარდა **-I**-თი დაბოლოებული ფუძეებისა.

n - ხმონით დაბოლოებულ ფუძეთათვის, **-In** **-I**-ზე დაბოლოებული ფუძეებისათვის.

ისევე როგორც წინა შემთხვევებში, ვნებითი გვარის წარმოების მხრივაც ჩვენი დიალექტი განსაკუთრებულ სხვაობას არ ავლენს. მოვიყვანთ რამდენიმე წინადადებას:

Eduard Şevardnadze adında bir mektup yazıldı 'ედუარდ შევარდნაძის სახელზე წერილი დაიწერა'.

Dün alınmış ätmak yemedim 'გუშინ ნაყიდი პური არ შევჭამე'.

Dün yapılmış bankete Lamzira məlim gelmedi 'გუშინ გამართულ ბანკეტზე ლამზირა მასწავლებელი არ მოვიდა'.

იძულებითი გვარი. თურქულ ენებში არსებული იძულებითი გვარის მაწარმოებელი აფიქსები იანეთში მცხოვრებ რეპატრიირებულთა მეტყველებაშიც გამოიყენება, მხოლოდ აქ გამოყენებული აფიქსები თურქულ ენებში კაუზატივის აფიქსთა ფონეტიკურ ვარიანტებს წარმოადგენს. მაგ.:

Ostata äv yapturdim 'ოსტატს სახლი ავაშენებინე'.

Tufli Räsul'e aldurdım 'ფეხსაცმელი რასულს ვაყიდინე'.

Mala su içurdım 'პირუტყვს წყალი დავალევინე'.

çocugi yatturdım 'ბავშვი დავაძინე'.

pencere açturdı 'ფანჯარა გააღებინა'.

თურქულ ცნობილია ე.წ. ორმაგი კაუზატივი; ასეთ დროს კაუზატივის ერთზე მეტი აფიქსი იყრის თავს: მაგ.; „Anne çocuğu dadiya uyutturdu“- „დედამ ბავშვი ძიძას დააძინებინა“. uyuttur ფორმა შეიძლება ასე დავშალოთ: uyu -ს შემდეგ uyu-t, uyut-ის შემდეგ (როგორც მრავალმარცვლიანი, t-ზე დაბოლოებული) uyut-tur. ამ ორი კაუზატივის ერთმანეთისაგან გარჩევის მიზნით ასეთ კაუზატივს „katmerli ettirgen“- ს უწოდებენ (ჰენ-გირმენი, 1999, გვ.,142).

Ev sahibi uğri baxşasına öldürtürdi 'სახლის პატრონმა ქურდი სხვას მოაკვლევინა'.

1.3.3. კუთვნილების გამოხატვა

კუთვნილების გამოხატვა საკვლევ მეტყველებაში ისევე ხდება, როგორც ძირითადად თურქულ ენებსა და დიალექტებში გვაქვს. მაგ.:

თანხმოვანფუძიან სახელთათვის	ხმოვანფუძიან სახელთათვის
Ev-im (ჩემი სახლი)	oda-m (ჩემი ოთახი)
Ev-in	oda-n
Ev-i	oda-sı
Ev-ımız	oda-mız
Ev-iniz	oda-nız
ev-lâri	oda-lâri

განსხვავებას აქვს ადგილი იმ სახელთა ბრუნების დროს, რომელთა ფუძე ბაგისმიერ ხმოვნებს შეიცავს. კერძოდ, ნაცვლად მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირის **-u**, **-ü**, **-ı** აფიქსებისა, გვაქვს **-i** აფიქსი. მაგ.:

göl-üm (ჩემი ტბა)	çocuk-um (ჩემი ბავშვი)
göl-ün	çocuk-un
göl-i ნაცვლად göl-ü -სა	çocuk-i
göl-(ümüz)	çocuk (umuz)
göl-(ünüz)	çocuk (unuz)

göl-i (läri)

çocug (läri)

ცნობილია, რომ თურქულ ენაში მრავლობით რიცხვში მდგარ პირის ნაცვალსახელს საზღვრული რაოდენობის მიუხედავად მრავლობით რიცხვში შეეწყობა. მაგ.:

Onların küçük kızları Berna 'მათი უმცროსი ქალიშვილი ბერნა'.

რეპატრიანტი მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში კი შევნიშნეთ ასეთი ფორმები: **Bizim göl** - ეს ნიშნავს, რომ ტბა (კუთვნილების საგანი) ერთია, **Bizim gölümüz** კი უკვე ნიშნავს, რომ ტბა ერთზე მეტია. **Onların kızı** - გამოდის, რომ მათ ერთი ქალიშვილი ჰყავთ და ა.შ.

1.3.4. შემასმენლობითი კონსტრუქციის გამოხატვა

მხოლოდობითი რიცხვის I პირი ჩვენს დიალექტში ისევე გამოიხატება, როგორც თურქულ ენებსა და დიალექტებშია; ანუ გამოყენებულია -Im აფიქსი. **Bän Türk degulum, Gürciyim** 'მე თურქი არა ვარ, ქართველი ვარ'.

II პირის გადმოსაცემად გამოყენებულია -sIn აფიქსი. **mxoloobiTi ricxvis III pirisaTvis** კი რეპატრიანტები როგორც მჟღერ, ისე ყრუ ხშულ თანხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეებისათვის იყენებენ -dur აფიქსს. **Bardaxda su vardur** 'ჭიქაში წყალი არის', **Batono Paata eyi insandur** 'ბატონი პაატა კარგი ადამიანია'.

მრავლობითი რიცხვის I პირის ნიშანი ჩვენს საკვლევ ობიექტში არის -ux ბოლოთანხმოვნისათვის და -yux ბოლოხმოვნისათვის. „Toyda içiyruş de dans ediyruş“ – „ქორწილში ვსვამთ და ვცეკვავთ“.

ვფიქრობთ, რომ ჩვენი დიალექტი მრავლობითი რიცხვის პირველ პირს აზერბაიჯანული ენის მსგავსად აწარმოებს, ვინაიდან აზერბაიჯანულში აღნიშნული პირის გამოსახატად გამოყენებულია -ig(-ik,-ug,- ük) თანხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეებისათვის და --yig(-yik, -yug,-yük) ხმოვანზე დაბოლოებული ფუძეებისათვის. ამ აფიქსთა თანხმოვნები კი მეტყველების დროს წარმოითქმის როგორც x. სავარაუდოა, რომ რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ეს აფიქსი სწორედ აზერბაიჯანულის რომელიმე დიალექტიდან დამკვიდრებულიყო.

მრავლობითი რიცხვის II პირში გვაქვს -სიზ აფიქსი. **Siz Kutaisili misiz?** 'თქვენ ქუთაისელი ბრძანდებით?'. თურქული ენის დიალექტებიდან -siz მრავლობითი რიცხვის II პირის აღსანიშნად გვხვდება ჩრდილო-აღმოსავლურ და აღმოსავლურ დიალექტებში; „ya bulip getüreceksiz"(ვექილოვი, 1973, გვ., 66). აღნიშნული დიალექტები სწორედ მესხეთის მომიჯნავე ტერიტორიაზე მდებარეობენ და ჩვენს მეტყველებაში აღნიშნული აფიქსი აქედან უნდა შემოსულიყო და დამკვიდრებულიყო.

განვიხილოთ ერთი ნიმუში:

წართქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
Insan-ım	Insan-ux
Insan-sın	Insan-sız
Insan-dur	Insan-durlär

წართქმითის კითხვითი

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
Insan miyim?	Insan miyux?
Insan misin?	Insan misiz?
Insan midur?	Insan midurlär?

უკუთქმითი ფორმა

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
Insan degul-um	Insan degul-ux
Insan degul-sun	Insan degul-suz
Insan degul	Insan degul-lär

უკუთქმითის კითხვითი

მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
Insan degulmiyim?	Insan degulmiyux?

Insan degulmisin?

Insan degulmisiz?

Insan degul mi?

Insan degullär mi?

1.3.5. zmnizedebi

რეპატრიირებულთა მეტყველების დროს დავაფიქსირეთ შემდეგი ზმნიზედები:

dün 'გუშინ'

qapı 'გარეთ'

bogün 'დღეს'

sabax 'ხვალ'

öbür gün 'ზეგ'

dün öte gün 'გუშინწინ'

bu yıl 'წელს'

o yıl 'შარშან'

gäläcäxtä 'მომავალ წელს'

içerde 'შიგნით'

çox 'ძალიან'

burda 'აქ'

orda 'იქ'

arxa 'უკან'

ögde 'წინ'

sora 'შემდეგ'

1.3.6. კავშირი

საკვლევ დიალექტში გავრცელებულია შემდეგი კავშირები:

da/de 'და'

inen	'და' კავშირის ფუნქციით
ama	'მაგრამ'
çünkü	'რადგან'
ki	'რომ'
yoxsa	'თუ, თუ არა'
meger	'თურმე'
bari	'ბარემ'
bir - bir	'თან, თან'
ne - ne	'არც-არც'
üçün	'თვის'

რეპატრიანტთა მეტყველებაში თურქული ენებისეული „ve“ (და) კავშირი არ გამოიყენება. მის სანაცვლოდ გამოიყენება უმახვილო ნახევრადაფიქსი da/dä ან კიდევ **InAn** თანდებული.

აღსანიშნავია, რომ ყუმუხურ ენაში გამოიყენება „bulan/mulan“ თანდებული; Meni bulan - ჩემთან ერთად, Anam bulan/mulan - დედაჩემთან ერთად. აღნიშნული თანდებულის შესატყვისები სხვა თურქულ ენებში ხშირად შეიცავენ წინა რიგის ხმოვნებს (bilen, birle, ilen, ile და ა.შ. (დმიტრიევი, 1944, გვ.88)) შესაძლოა, რომ **InAn** თანდებული ჩვენს დიალექტში სწორედ ilen > InAn გზითა და რეგრესული ასიმილაციით იყოს მიღებული.

Inan თანდებული დასტურდება თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტში. ა. ჯაფეროღლუს დაფიქსირებული აქვს ფორმა **paraminan laf alacam** 'ფულით სიტყვას ვიყიდი' (ჯაფეროღლუ, 1994, გვ.5). ხოლო ყარსის მეტყველებაში დადასტურდა ფორმა **çocuklarıynan barabar yola düşdüler** 'ბავშვებთან ერთად გზას გაუდგნენ (ვექილოვი, 1973, გვ.63).

მაგალითები:

kalbatono Nigär **dä** Elmira **dä** Gürcüca ögräniyir/kalbatono Nigär **inän** Elmira Gürcücä ögräniyir 'ქალბატონი ნიგერი და ელმირა ქართულს სწავლობენ/ქალბატონ ნიგერთან ერთად ელმირა ქართულს სწავლობენ'.

თურქული ენებისათვის კი „და“კავშირის ფუნქციას **ile** თანდებული ასრულებს.

Böğün naxırda Aziz mi dur **yoxxa** Kärim mi dur? დღეს ნახირში აზიზია **თუ** კერიმი?.

Universiteti kırtardım **ama** işe gädemiyerim 'უნივერსიტეტი დავამთავრე, **მაგრამ** სამსახური ვერ ვიპოვე'.

Sänin ävän gäldim **ama** sän ävde yoğ idin 'შენთან მოვედი, **მაგრამ** შენ სახლში არ იყავი'.

Dün size gälemedim çünkü çox işim var idi 'გუშინ თქვენთან ვერ მოვედი, რადგან ბევრი საქმე მქონდა'.

Bän o'ni Türkiye'de zaniyerdim **meger** burda imiş 'მე ის თურქეთში მეგონა, თურმე აქ ყოფილა'.

Gel **ki** baban her şey diyerim 'მოდი, თორემ მამაშენს ყველაფერს ვეტყვი'.

Gädiyirsen **bari** bänı de götür 'თუ მიდიხარ, ბარემ მეც წამიყვანე'.

De **ki** ölümde sora yaşam var 'თქვი, **რომ** სიკვდილის შემდეგ სიცოცხლე კვლავ არის'.

Bu adamı **sanki** bir yerde görmüş kiminim 'ეს კაცი **თითქოს** სადღაც მინახავს'.

Ne Türkiye'yi seviyerim **ne de** Özbekistan'i Gürcüstan'ı seviyerim 'არც თურქეთი მიყვარს და **არც** უზბეკეთი, საქართველო მიყვარს'.

Hasan **bir** işliyer **bir** oxiyir 'ჰასანი **თან** მუშაობს, **თან** სწავლობს'.

İster işle, **ister** işleme, bänim uçun bire birdur 'გინდ იმუშავე, **გინდ** არა, ჩემთვის სულერთია'.

Ya torti ye **ya** kamfeti 'ან ტორტი ჭამე, **ან** ნამცხვარი'.

1.3.7. თანდებულები

რეპატრიანტთა თურქული მეტყველებაში თანდებულებიდან აღსანიშნავია **açan** (მდე) თანდებული, რომელიც სახელებისაგან სახელობით ბრუნვას მოითხოვს. ნაცვალსახელი კი ყოველთვის მიცემით ბრუნვაში დგას.

Topik açan 'ტოპიკამდე', **Bänä açan** 'ჩემამდე', **Bize açan** 'ჩვენამდე'.

kimin/kimi (ვით) თანდებული სახელს მართავს სახელობით ბრუნვაში, ნაცვალსახელებს კი ნათესაობითში; **KKimin kimi?** - ვისავით?, **Onun kimi** - მასავით.

üçün (თვის) თანდებული ასევე ზოგიერთ თურქულ ენაში გამოიყენება. **üçün** თანდებული ბაგისმიერი ხმოვნებით აზერბაიჯანული ენის კუთვნილებაა. თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტებში გვხვდება **içün** ფორმა (ჯაფეროღლუ, 1994, გვ., 5).

მაგალითები:

Cemal aslan **kimin** canlıdır - 'ჯემალი **ლომევით** ძლიერია'.

Sänin **üçün** her şey yaparım **შენთვის** ყველაფერს გავაკეთებ'.

Bursaya otobüs **inen** gättux - 'ბურსაში **ავტობუსით** წავედიტ'.

Burdan Kutaisi **açan** çox yaxındır 'აქედან **ქუთაისამდე** ძალიან ახლოა'.

1.3.8. სინტაქსი

რეპატრიირებულთა დიალექტში დროთა განმავლობაში განვითარებულა სალიტერატურო თურქულისაგან განსხვავებული სინტაქსური კონსტრუქციები. ეს მოვლენა დამახასიათებელია პერიფერიული თურქული დიალექტებისათვის. ამავე დროს დიალექტში შენარჩუნებულია თურქულისათვის დამახასიათებელი სინტაქსური წყობა.

თურქული izafeti. (მსაზღვრელ-საზღვრული). როგორც ცნობილია, თურქული იზაფეტი ატრიბუტული მსაზღვრელის კონსტრუქციაა, რომელშიც ორივე წევრი – მსაზღვრელიც და საზღვრულიც არსებითი ან გაარსებითებული სახელია. თურქული იზაფეტის სამი სახეობაა: პირველი, მეორე და მესამე იზაფეტი. სამივე იზაფეტში მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს.

პირველი იზაფეტი უნიშნოა. მსაზღვრელიც და საზღვრულიც ფუძის სახით არის წარმოდგენილი. მსაზღვრელი ნივთიერების აღმნიშვნელი არსებითი სახელია.

taş merdiven 'ქვის კიბე'

altın saat 'ოქროს საათი'

gümüş bilezik ვერცხლის სამაჯური'

იანეთელთა მეტყველებაში კი პირველი იზაფეტის „კანონი“ დარღვეულია და საზღვრული დაირთავს მესამე პირის კუთვნილებით აფიქსს. გვაქვს:

tahta evi 'ხის სახლი, ფიცრული სახლი'

taş merdivani 'ქვის კიბე'

მეორე იზაფეტი ერთნიშნიანია. მსაზღვრელი უნიშნოა, იგი ფუძის სახით არის წარმოდგენილი. საზღვრული ირთავს მესამე პირის კუთვნილებით აფიქსს.

მეორე იზაფეტი რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევითაა წარმოდგენილი:

dağ yoli 'მთიანი გზა'

varxani kövi 'სოფელი ვარხანი'

მესამე იზაფეტი ორნიშნიანია. მსაზღვრელი ნათესაობით ბრუნვაშია, საზღვრული დაირთავს მესამე პირის კუთვნილებით აფიქსს. ამ იზაფეტით გადმოიცემა კონკრეტული კუთვნილება:

bänim inän babamın hayatı 'ჩემი და მამაჩემის ცხოვრება'

kövümün adı 'ჩემი სოფლის სახელი'

bacımın beşigi 'ჩემი დის აკვანი'

komnatanın tuvarları 'ოთახის კედლები'.

როცა საზღვრული არათურქული წარმოშობისაა, ჩვეულებრივ, უნიშნოდაა გაფორმებული:

çocugin sapogi 'ბავშვის ჩექმა'

yaneti'nin gamgebeli 'იანეთის გამგებელი' და სხვ.

1.3.9. სიტყვათა რიგი წინადადებაში

წინადადების წევრთა თანამიმდევრობის მიხედვით თურქულის უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელი ისაა, რომ მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს ფართო გაგებით, ე. ი. სუბიექტისა და პრედიკატის დამოკიდებულებასაც მოიცავს. წინადადების რა წევრიც არ უნდა იყოს საზღვრული, მსაზღვრელი მის წინ დგება.

თურქულ წინადადებაში სიტყვათა წყობის შემდეგი კონსტრუქციული სქემაა მოქმედი: ქვემდებარე, დროის გარემოება, სხვა გარემოებები, ირიბი დამატება, პირდაპირი დამატება, შემასმენელი; ირიბი და პირდაპირი დამატებების წინ თავსდება განსაზღვრება (მ. ჯიქია, 2003, გვ.,262).

წინადადების წევრთა ასეთი თანამიმდევრობით ფიქსირებული თურქული ენისეული ერთ-ერთი სინტაქსური მახასიათებელი – S O P , ე.ი. ქვემდებარე, დამატება, შემასმენელი – შეიძლება ითქვას, რომ დაცულია იანეთში მცხოვრებ რეპატრიირებულთა თურქულ ზეპირ მეტყველებაში (აღნიშნული მოსახლეობის ე. წ. წერითი მეტყველება თურქული არ არის. ის შეიძლება იყოს ან რუსული ან ქართული). წინადადების ეს ტიპი ფართოდაა გავრცელებული ჩვენს დიალექტში. თხრობის დროს ინფორმატორები ხშირად წარმოთქვამენ სიტყვებს წინადადებაში აღნიშნული თანამიმდევრობით.

Babası oğlana dir ki 'მამამ ვაჟს უთხრა, რომ'....

Oğli o quya gätti 'ვაჟი იმ ჭასთან მივიდა'

Biz de oraya gädıyırux 'ჩვენც იქ დავდივართ'

Räsul Cixaişi'ye gäziyir 'რასული ჯიხაიში დადის'

სიტყვათა რიგის ვარიაციები არ უნდა არღვევდეს არც მსაზღვრელ-საზღვრულის პოზიციურ კანონს და არც კონსტრუქციული სქემის ძირითად ხაზს – სუბიექტი ყველგან პრედიკატის წინ უნდა იყოს, მაგრამ ეს კანონი უნდა განიხილებოდეს უმთავრესად წერით მეტყველებაში, ხოლო სასაუბრო ენა წერითთან შედარებით განისაზღვრება რამდენიმე ექსტრალინგვისტური ფაქტორით, როგორცაა სიტუაციური შეპირობება, მოუმზადებლობა და სხვა ფაქტორები (მ. ჯიქია, 2003, გვ.,263).

სიტყვები სასაუბრო ფრაზაში ხშირად არაა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული და უმეტესად შეუძლებელია ზუსტად კონსტრუქციული სქემის შესაბამისი სიტყვათა რიგი.

სიტყვათგანლაგება იანეთელ რეპატრიანტთა თურქულ მეტყველებაში შეცვლილია რამდენიმე მიმართულებით:

1. OPS – დამატება – ზმნური შემასმენელი – ქვემდებარე

Sporta gäziyim ben 'სპორტზე დავდივარ მე'.

Bu quyda bexliyir axşama açan oğli 'ამ ჭასთან იცდის საღამომდე ვაჟი'.

Uzbekistan' da yox cadi 'უზბეკეთში არ არის მჭადი'.

Mal aldıx, götürdüx, otladıx çocuxlar 'საქონელი ავიყვანეთ, წავიყვანეთ, ვაბალახეთ ბავშვებმა'.

2. OSP – დამატება – ქვემდებარე _ ზმნური შემასმენელი

PPPalux tutmaya biz bir günde gädiyirux 'თევზის საჭერად ჩვენ ერთი დღით მივდივართ'.

3. POS – ზმნური შემასმენელი – ობიექტი – ქვემდებარე

Gädiyir bu quyu yanına o 'მიდის იმ ჭასთან ის'.

Geliyerux äve biz 'მოვდივართ სახლში ჩვენ'.

Çox seviyerim bu sporti ben 'ძალიან მიყვარს ეს სპორტი მე'.

Alıyır taşı da yılanı atıyır 'იღებს ქვას და გველს ესვრის'.

Çox idux ävde biz 'ბევრი ვიყავით სახლში ჩვენ'.

Gädiyirler seçimlere pasaportlar olanlar 'მიდიან არჩევნებზე პასპორტის მქონენი'.

ხშირად გვხვდება SPO – სუბიექტი – ზმნური შემასმენელი – ქვემდებარე ფორმები:

Anam bilmiyirdi gürcüce, babam bilmiyirdi, onnar biliyirdi 'დედამ არ იცოდა ქართული, მამამ არ იცოდა, მათ იცოდნენ'.

Şevardnadze ilk defa olmuşti bizim kövde 'შევარდნაძე პირველად იყო ჩვენს სოფელში'.

სიტყვათა რიგი თვით თურქულშიც ხშირად არ ემთხვევა კონსტრუქციულ სიტყვათგანლაგებას, რაც აიხსნება სასაუბრო ენის ნორმების შეღწევით სალიტერატუროში. ამის გამო დომინირებული აღმოჩნდა მეტყველის საკომუნიკაციო ამოცანა, რასაც დაექვემდებარა სიტყვათა რიგის გრამატიკული ორგანიზაცია. სასაუბრო ენას ინვერტირებული სიტყვათგანლაგება კი არ განუვითარდა ან შეეძინა, არამედ სულ მუდამ ჰქონდა, ოღონდ სხვადასხვა პერიოდის ლიტერატურაში სალაპარაკო ენის მდგომარეობა განსხვავებულად იყო ასახული. თანამედროვე თურქული ლიტერატურა კი უმთავრესად სწორედ ხალხური მეტყველების, სასაუბრო ენის მონაცემებს ეყრდნობა (მ. ჯიქია, 2003, გვ., 268). მაგალითები:

Haldun Taner. Hikâyeler. Ankara 1970.

Boş verirdi Miralay bey böyle ... mesleklere ... (გვ.7) „არაფრად მიაჩნდა მირალაი ბეის ასეთი ... პროფესიები ...

Ne de hafıza vardı mübarekte ... (გვ.7) „(მაინც) რა მეხსიერება ჰქონდა (ამ) დალოცვილს ...”

Adalet var bunun burasında (გვ.58) 'სიმართლე არის ამაში'.

kulak verdim biraz (გვ. 98) 'ახლავე გავამანშალებ განცხადებას'.

1.3.10. მიმღობები

იანეთელ რეპატრიანტთა თურქულ მეტყველებაში ჩვენ მიერ დაფიქსირებული მიმღობები ოღუზური ჯგუფის ენების მიმღობათა ფორმებისაგან არ განსხვავდება. მოპოვებული მასალების მიხედვით დავადგინეთ, რომ არსებობს სამივე დროის მიმღობა.

1. ახლანდელი დროის მიმღობა იწარმოება -An სუფიქსებით:

Vätändä doğulan çocuk 'სამშობლოში დაბადებული ბავშვი'.

Ey dārädä gürlıyan çay 'ოჰ, დაბლობზე მოჩუხჩუხე ნაკადულო'.

Yapan yapıyır, yapmıyan yapmıyır 'მქმნელი შვრება, არმქმნელი არ შვრება'.

Atılan ox geri dönmez 'გასროლილი ისარი უკან არ ბრუნდება'.

Vaxtsiz öten xorozin başını kəsärlär 'უდროოდ მომყივან მამალს თავს ჭრიან'.

2. წარსული დროის მიმღობა:-miş:

Bişmiş aş qazanda qalmaz 'მოხარშული კერძი ქვაბში არ დარჩება'.

Bişmiş aş su qatma 'მოხარშულ კერძს წყალი არ დაუმატო!'.

Dün gälmiş Badri bogün gädıyer 'გუშინ ჩამოსული ბადრი დღეს მიდის'.

3. მომავალი დროის მიმღობა იწარმოება -acax, -äcax აფიქსებით:

Yatacax babän su ver 'მამას, რომელიც წვება, წყალი მიაწოდე'.

Öläcex mal neye yarar? 'მომაკვდავი საქონელი რას წაადგება?'

რეპატრიანტთა დიალექტში გამოიყენება აგრეთვე -ağan, -egen, -äyän ფორმები, რომლებიც ახლანდელ და წარსულ დროებს გამოხატავენ და მიუთითებენ პირის ან ნივთის ხასიათზე და თვისებებზე. მაგ.:

Yatağan arslandan gezegen tilki eydur 'მწოლიარე ლომს მოსიარულე მელა სჯობს'.

Gezağan gälınän, güläyän kızgan çarşı-bazarda loti äydur 'მოსეირნე რძალს, მომცინარე გოგოს ბაზრის ლოთი სჯობს'.

აღსანიშნავია, რომ ახლანდელი დროის მიმღობა, რომელიც იწარმოება -(y)an, -(y)en აფიქსებით, მომდინარეობს -kan; -gan/-gen აფიქსებისაგან და ბევრ თურქულ ენაში გამოიყენება (კონონოვი, 1956, გვ., 251).

1.3.11. რთული ქვეწყობილი წინადადებები

რთული ქვეწყობილი წინადადება შედგება მთავარი და დამოკიდებული წინადადებისაგან. მაკავშირებელი ელემენტები განსაზღვრავენ ქვეწყობის ტიპს. რეპატრიანტები ეფექტურად იყენებენ მათ მეტყველების დროს. საკმაოდ გავრცელებულია **-ki** ელემენტი, მიმართებითი ნაცვალსახელი **hangisi (ise)** და სხვ.

ვფიქრობთ, მათ მეტყველებაში აღნიშნული ელემენტების არსებობა შედეგი უნდა იყოს იმისა, რომ ძველ თურქულს არ ახასიათებდა რთული სინტაქსური კონსტრუქციები.

ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადება

ისევე, როგორც ზემოთ აღნიშნული ტიპის წინადადებებში, ასეთი ტიპის წინადადების დროსაც ძირითადად **ki** კავშირი გამოიყენება.

1. O galdi ki bu kompiyteri bize gäturdi.

ის მოვიდა, ვინც ეს კომპიუტერი მოგვიტანა.

ეს წინადადებაც ქართულადაა გაწყობილი. თურქული წინადადების წყობის მიხედვით კი იქნებოდა: **bize kompyuter getiren adam geldi.**

2. O dur ki bizim köve gäliyin.

ეს ის არის, ვინც ჩვენს სოფელში დადის.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება რეპატრიანტთა თურქულში იწარმოება მიმართებითი ნაცვალსახელის – **hangisi**-ისა და **ki** კავშირის საშუალებით.

1. Nigär evlendi hangisi ki kardaşı iki ay önce evlenmişti.

ნიგერი გათხოვდა, რომლის ძმამაც რამდენიმე თვის წინ ცოლი მოიყვანა.

2. Bizim köve Eduard Şevardnadze galdi, hangisi ki mäktäp açtı.

ჩვენს სოფელში ჩამოვიდა ედურად შევარდნაძე, რომელმაც სკოლა გახსნა.

3. Aynı o jurnalist galdi, hangisi ki daha önce gälmişti.

კვლავ ის ჟურნალისტი ჩამოვიდა, რომელიც ადრე იყო ჩამოსული.

3. Adam, hangisi ki bu ävi Verdi gälinimin emisi dur.

კაცი, რომელმაც ეს სახლი მოგვცა, ჩემი რძლის ბიძაა.

4. Äv, hangisi de ki biz yaşıyerux, äskidur.

სახლი, რომელშიც ჩვენ ვცხოვრობთ, ძველია.

დამატებითი დამოკიდებული წინადადება.

დამატებითი დამოკიდებულ წინადადებაში მთავარი დამოკიდებულს უკავშირდება ki-ს საშუალებით. დამატებითი წინადადება მოსდევს ზმნურ შემასმენელს. ასეთი წყობა დამახასიათებელია თურქული ენისთვისაც, სადაც დამატებითი წინადადება დამატების მსგავსად ყოველთვის პოსტპოზიციანია.

1. Anam gördi ki saldatlar beşigimi pencereden attılar.

დედამ დაინახა, რომ ჩემი აკვანი ჯარისკაცებმა გარეთ ისროლეს.

2. Bilmiyerdux ki o demur yolınan sürgüne edeceklerdi.

არ ვიცოდით, რომ იმ რკინიგზით გაგვასახლებდნენ.

3. Adam gördi ki gendi ävladini yılan öldürdi.

კაცმა დაინახა, რომ მისი ვაჟი გველი მოუკლავს.

4. önceden kismet bilmiyerdi ne vaxti sürgüne edeceklerini.

წინასწარ არავინ იცოდა, რომ გაგვასახლებდნენ.

5. Bilmiyerim Ayda inan ailesi gälecexlär mi?

არ ვიცი, აიდა და მისი ოჯახი ჩამოვა თუ არა.

6. Cemal dedi ki gälecem.

ჯემალმა თქვა, მოვალა.

7. Babam dedi ki tarlaya gät.

მამამ მითხრა, ყანაში წადიო.

8. Mälim dedi, ders oxumasam derse gälmiyasan.

მასწავლებელმა გვითხრა, გაკვეთილს თუ არ ვისწავლი, სკოლაში არ მოხვიდეთ.

9. Mälimlär ne ki iştedi, biz de söyledux.

რაც მასწავლებლებმა გვთხოვეს, ჩვენც ის ვიმდერეთ.

10. üç gün ne ki eyi bir var, oni yapıyırux.

სამი დღე, რაც კი კარგია, იმას ვაკეთებთ.

ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება

ასეთი ტიპის დამოკიდებული წინადადების მაკავშირებელი ელემენტებია „nerede ki” 'სადაც, რომ'. დამოკიდებული წინადადება მთავარ წინადადებასთან შეიძლება

იყოს როგორც პოსტპოზიციამი, ასევე პრეპოზიციამიც. ზემოთ აღნიშნული ელემენტი წინ უძღვის დამოკიდებულ წინადადებას.

1. Biz yaşıyerux orda nerede ki bizim atalarımız yaşamadı.

ჩვენ იქ ვცხოვრობთ, სადაც ჩვენი წინაპრები არ ცხოვრობდნენ.

2. Bän oni iştiyerim ki nerede ki çocuklugumda yaşıyerdim.

მე ის მინდა, სადაც ჩემს ბავშვობაში ვცხოვრობდი.

აღნიშნული ტიპის წინადადებაში მთავარი წინადადების შემასმენელი არ გადადის დამოკიდებული წინადადების ბოლოში, როგორც ეს გვაქვს დამატებით დამოკიდებულ წინადადებაში. ვფიქრობთ, რომ რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ასეთი ტიპის წინადადებების არსებობა ქართულის გავლენით უნდა იყოს გამოწვეული, ვინაიდან აღნიშნული წინადადება თურქულად შემდეგნაირად გაფორმდებოდა: „Çocukluğumda yaşadığım yeri istiyorum”.

დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება

დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში მთავარი და დამოკიდებული წინადადება ერთმანეთს შემდეგი მაკავშირებელი ელემენტების საშუალებით უერთდება: ne vaxti 'როდესაც', ki 'რომ'.

1. Biz ne vaxti Tiflis'ten gäldux sän artux burdan gädiyerdin.

როცა ჩვენ თბილისიდან ჩამოვედით, შენ უკვე აქედან მიდიოდი.

2. Ne vaxti buraya gäldux Gürcüca bilmiyerdux.

როცა აქ ჩამოვედით, ქართული საერთოდ არ ვიცოდით.

2. Ne vaxti ki bän Türkiye'de idim Yunus toyni geçirmiş.

როცა მე თურქეთში ვიყავი, იუნუსს ქორწილი გადაუხდია.

3. Bän Türkiye'ye gättim ki burda eyi havalar idi.

როცა მე თურქეთში წავედი, აქ კარგი ამინდები იყო.

დამოკიდებული წინადადება ყოველთვის პრეპოზიციამია. აქაც ქართულის გავლენაა. რეპატრიირებულები **dlk** ფორმას, ყველაზე ტიპიურ თურქულ მოვლენას, საუბრის დროს გვერდს უვლიან; არადა, **dlk** ფორმა გვხვდება თურქულენოვან წერილობით ძეგლთა ენაში, რუნული დამწერლობის – VIII საუკუნის ორხონ-ენისეის წარწერათა ენაში, ძველუიღურულ, ყარახანიდულ-უიღურულ, ხორეზმულ,

ოღუზურ, ყივჩაღურ, ძველ ანატოლიურ-თურქულ (სელჩუკურ) ენებში (მალოვი, 1951, გვ.,349).

პირობით-დათმობითი დამოკიდებული წინადადება

პირობით-დათმობითი წინადადება ძირითადად იყენებს თურქული სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელ **-mAsİna rağmen** ელემენტს

1. **Äsas dođru olan bizdux bizi söyletmedilär.**

თუმცა მართლები ვიყავით, ხმა არ ამოგვალეზინეს.

2. **Küçük olmasına rağmen gene de suçlattılar.**

მიუხედავად იმისა, რომ პატარა იყო, მაინც დაადანაშაულეს

miznis garemoebiTi damokidebuli winadadeba

ასეთი ტიპის წინადადების საწარმოებლად კვლავ **ki** გამოიყენება. მოქმედების მიზნობრიობა შეიძლება გადმოიცეს კავშირის გარეშეც.

1. **Buraya onin için geldux ki vätänimizi seviyerux.**

აქ მისთვის ჩამოვედით, რომ სამშობლო გვიყვარს.

2. **Araba almağ için çok işliyirim.**

მანქანა რომ ვიყიდო, ბევრს ვმუშაობ.

თავი II

რეპატრირებულთა ლექსიკის თავისებურებანი

2.1. დარგობრივი ლექსიკა

2.2.

იანეთში მცხოვრებ რეპატრიანტთა ლექსიკა ძირითადად თურქულია. იანეთელთა მეტყველებაში გვხვდება როგორც Yძველი ფენა, ასევე ახალი "ნასესხები" ქართული სიტყვები. რუსულ, აზერბაიჯანულ და შუა აზიის თურქულ ენებთან უშუალო კონტაქტის შედეგი ნასესხებ ლექსიკაშიც აისახა.

მათი ლექსიკის შესწავლის საფუძველზე გამოვლინდა შემდეგი ძირითადი ლექსიკური ჯგუფები: 1. სალიტერატურო თურქულთან საერთო ლექსიკა, 2. ქართული

ლექსიკა, 3. აზერბაიჯანული ლექსიკა 4. რუსული ლექსიკა 5. უზბეკური ლექსიკა და 6. დიალექტური ლექსიკა.

აღმოჩნდა, რომ ნათესაობის აღმნიშვნელი, ბუნების მოვლენების და სხეულის ნაწილების აღმნიშვნელი ლექსიკა ნაწილობრივ თურქულია, ნაწილობრივ კი – აზერბაიჯანული. შინაურ ცხოველთა და ფრინველთა აღმნიშვნელი უმეტესი სიტყვები, სასოფლო-სამეურნეო კულტურების აღმნიშვნელი და ყოფითი ლექსიკა თურქულ-ქართულ-აზერბაიჯანულია.

რეპატრიირებულთა მეტყველებაში აზერბაიჯანული ლექსიკის სიუხვე, ვფიქრობთ, გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ აღნიშნული ხალხის ერთი თაობა აზერბაიჯანში დაიბადა და განათლება აზერბაიჯანულ ენაზე მიიღო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დიალექტოლოგებმა თავიდანვე შენიშნეს, რომ თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტები აზერბაიჯანულ ენასთან მსგავსებას ავლენდნენ.

2.1.1. ხელობა-მესაქმეობის ტერმინები

2.1.2.

რეპატრიირებულთა უმეტესობას ტექნიკური და უმაღლესი განათლება მიღებული აქვს რუსულ ენაზე, რის გამოც პროფესიის აღმნიშვნელი ლექსიკა ძირითადად რუსულია: портной ‘მკერავი’, слесарь ‘ზეინკალი’, сапожник ‘მეწაღე’, строитель ‘მშენებელი’, мастер ‘ოსტატი’, летчик ‘მფრინავი’, медсестра ‘ექთანი’, кузнец ‘მჭედელი’, маляр ‘მღებავი’ და სხვ. აზერბაიჯანულ-თურქული ლექსიკა მცირე რაოდენობით დასტურდება: məlim ‘მასწავლებელი’, çoban ‘მწყემსი’ talebe ‘მოსწავლე’, saç qırxaн ‘პარიკმახერი’ და სხვ.

2.1.3. ბუნების მოვლენები

2.1.4.

გვალვას რეპატრიირებულები qurı-ს უწოდებენ (შდრ.თურქ. kurak, აზერ. gurag).ქარი ‚yüzgär‘ (შდრ. თურქ. rüzgär, აზერ. rüzigär), თოვლი ‘qarı’ (შდრ.თურქ. kar, აზერ. gar), ჭექა-ქუხილი ‚şimşäk‘, აზერბაიჯანულად – şimşäk, მიწისძვრა – deprem (შდრ. თურქ. deprem, აზერ. zälzälä).

2.1.3. ცხოველთა სამყარო

	რეპატრიირ. მეტყველება	თურქული	აზერბაიჯანული
1.ძაღლი	it	it (köpək)	köpək
2.აქლემი	dävä	deve	dävä
3.სპილო	fil	fil	fil
4.კატა	pisik	keci	pisik
5.კნუტი	Ćintal(წინტალ)	keci yavrusu	
6.სახედარი	eşäk	eşek	eşäk
7.ძროხა	mal	inek	inäk
8.ხბო	tana	dana	dana
9.ღორი	donğuz	domuz	donuz
10.ლომი	şir	aslan	arıslan
11.გველი	yılan	yılan	ılan
12.ხვლიკი	xvliki (ხვლიკი)	kertenkele	
13.ცხენი	at	at	at
14.ჯორი	qatır	katır	gatır
15.ვეფხვი	tigr	kaplan	päläng
16.მგელი	qurt	kurt	gurd
17.მორიელი	äkröp	akrep	ägröp
18.თევზი	palux	balık	balıg
19. ფუტკარი	arı	arı	arı
20. მტრედი	gögärçin	güvercin	göyärçin
21. პეპელა	käpäläk	kelepek	käpänäc
22.მერცხალი	qalemquş	kırlangıç	garanguç
23.ინდაური	indik	hindi	hindu
24.ქათამი	tavux	tavuk	toyug
25.მამალი	xoroz	horoz	horoz
26.ზატი	qaz	kaz	gaz
27.იხვი	ördäk	ördek	ördäk
28.წიწილა	ĆuĆul (ჭუჭულ)	civciv	cücä

**2.1.4. საცხოვრებელი, სასოფლო-სამეურნეო, სასწავლო ნაგებობათა, სასწავლო
ნივთებისა და საოჯახო ინვენტარის აღმნიშვნელი ლექსიკა.**

	რეპატრიირ. მეტყველება	თურქული	აზერბაიჯანული
1.სახლი	äv, ev	ev	ev
2.ოთახი	komnata	oda	otag
3.თოხი	çapa	çapa	külüng
4.ბარი	lapatka	kürek	küräk
5.ნაჯახი	balta	balta	balta
6.წალდი	Çaldi (წალდი)		
7.ფარცხი	Partsxi (ფარცხი)	tırmık	
8.კავი	Ƙavi (კავი)	karasaban	
9.გუთანა	küten	saban	kötan
10.ჩაქუჩი	çakuç	çekiç	çäkiç
11.ცელი	tırpan	tırpan	käränti
12.ნამგალი	orax	orak	orag
13.ლურსმანი	mux	mıh	mismar
14.ჩალა	Çala (ჩალა)	saman	saman
15.ზვინი	Bulul (ბულულ)	dokurcun	
16.წისქვილი	dägirmen	değirmen	däyirmen
17.ჭიშკარი	Çişƙari (ჭიშკარი)	avlu kapısı	
18.ხერხი	xızar	testere	bıçgı
19. ფარდა	pärdä	perde	pärdä
20. კარი	qapı	kapı	gapı
21.იატაკი	pol	döşeme	
22.ჭერი	patalok	tavan	
23.ნათურა	lâmba	lâmba	lampa
24. მაგიდა	istol	masa	masa
25.სკამი	iskam	sandaliye	stul
26. ლოჯინი	döşek	yatak	yatak
27.სავარძელი	kreslo	koltuk	goltug
28.საბანი	yorğan	yorgan	yorğan
29.ლეიბი	minder	döşek	döşäk
30.ზეწარი	prastina	çarşaf	çarşab
31.ბალიში	yastux	yastık	yastıg

32. მაკრატელი	maxas	makas	gayçı
33. ნემსი	ignä	iğne	inyä
34. ცოცხი	supurgä	süpürge	süpürgä
35. ჭიქა	istakan	bardak	stâkan,
36. ჩანთა	sumka	çanta	çanta
37. ქვაბი	qazan	kazan	gazan
38. ფიცარი	taxta	tahta	taxta
39. სახურავი	Baca	çatı	dam
40. მერხი	stol	sıra	sıra
41. დაფა	Dapa (დაფა)	tahta	
42. ცარცი	mel	tebeşir	tabâşir
43. რვეული	dâftâr	defter	dâftâr
44. წიგნი	kitap	kiap	kitab
45. ჟურნალი	jurnal	dergi	jurnal, dârgi
46. საცერი	äläk	elek	äläk
47. ტავა	tava	tava	tava
48. დანა	bıçax	bıçak	bıçag
49. კოვზი	qaşux	qaşıkş	gaşig
50. ჩანგალი	vilka	çatal	çängäl
51. სარკე	güzgi	ayna	ayna, güzgi
52. კარადა	şifener	dolap	dolap, şkof
53. კიბე	merdivan	merdiven	nârdivan
54. სამართებელი	ustra	ustura	iti ülgüc
55. ფანჯარა	pāncārä, ayna	pencere	pāncārä
56. სანთელი	mum	mum	şam
57. ღობე	çäpär	çit	çäpär
58. ბოსელი	axor	ahır	axur
59. ფიწალი	dirgän	yaba	yaba

2.1.5. ნათესაობის აღმნიშვნელი ლექსიკა

	რეპატრიორ. მეტყ- ველებ.	თურქული	აზერბაიჯანული
1. დედა	aba	anne	ana
2. მამა	baba	baba	ata
3. და	bacı	kızkardeş, abla	bacı
4. ძმა	qardaş	kardeş,	gardaş

5. ბებია	nänä	nene, nine	nänä
6. ბაბუა	dädä	dede	baba
7. დეიდა	xala	teyze	xala
8. ბიცოლა	abla	abla	büyük bacı
9. მამიდა	bibi	hala	bibi
10. ბიძა	tayı	dayı	dayı
(დედის მხრიდან)			
11. ბიძა	ämi	amca	ämi
(მამის მხრიდან)			
12. მამიდის ქმარი	änişte	enişte	küräkän
13. რძალი	gälin	gelin	gälin
14. ნათლია	kirva	vaftiz	kirva
15. ნათლული	sünätli		
16. ქვისლი	bacanax	bacanak	bacanag
17. ნათესავი	qoum, ciger	akraba	äğraba, gohum
18. წინაპარი	geçmişler	ata	ata
19. შთამომავალი	näsil	nesil	nesil

2.1.6. თვეები, კვირის დღეები, წელიწადის დროები

	რეპატრიირ. მეტყ- ველება	თურქული	ახერბაიჯანული
იანვარი	yanvar	ocak	yanvar
თებერვალი	fevral	şubat	fevral
მარტი	mart	mart	mart
აპრილი	aprel	nisan	aprel
მაისი	may	mayis	may
ივნისი	iyun	haziran	iyun
ივლისი	iyul	temmuz	iyul
აგვისტო	avgust	ağustos	avgust
სექტემბერი	sentyabr	eylül	sentyabr
ოქტომბერი	oktyabr	ekim	oktyabr
ნოემბერი	noyabr	kasım	noyabr
დეკემბერი	dekabr	aralık	dekabr

	რეპატრიირ. მეტყვე- ლება	თურქული	აზერბაიჯანული
1.ორშაბათი	birinci gün	pazartesi	bazar ertəsi
2. სამშაბათი	ikinci gün	salı	bä ahşamı
3.ოთხშაბათი	üçüncü gün	çarşamba	çarşänbä
4.ხუთშაბათი	dördüncü gün	perşembe	cüma ahşamı
5.პარასკევი	beşinci gün	cuma	cümä
6.შაბათი	altıncı gün	cumartesi	şänbä
7.კვირა	pazar	pazar	bazar

ახალგაზრდებში მთლიანად დავიწყებულია, ხოლო უფროსი თაობის წარმომადგენლებს კარგად ახსოვთ თვეთა ის ძველი სახელწოდებები, რომელთაც მათი წინაპრები იყენებდნენ.

იანვარს რეპატრიირებულები ეძახიან zimhâri//zämhâri, რაც თურქულში არაბული ნასესხობაა და ნიშნავს "ძლიერი ყინვას, მკაცრ ზამთარს".

თებერვალს უწოდებენ **küçük ayı** ანუ 'მოკლე თვეს'.

ივნისს _ **kiraz ayı** 'ბლობის თვე'.

ივლისს _ „orax ayı" 'თიბათვე'. რეპატრიირებულნი ივლისს „**çürük ayı**"-საც უწოდებენ. ხალხური განმარტების მიხედვით, ივლისში ხილი ლპობას იწყებდა და არ ინახებოდა. აგვისტოს **xarman ayı** 'მკათათვეს'-ს უწოდებენ.

სექტემბერი _ **bögrüm ayı**. bögür 'ღმუილი, ზმუილი' თურქული წარმომავლობის სიტყვაა.

ოქტომბერი _ **şarap ayı** 'ღვინობისთვე'. ამკარაა, რომ აღნიშნული სიტყვა ქართული "ღვინობისთვის" კალკია რეპატრიირებულთა მეტყველებაში.

ნოემბერი _ **koç ayı**. ნოემბერში ხდებოდა თურმე წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვის მასიური კვლა და მზადება ზამთრისათვის. ხისგან აკეთებდნენ ჯვრის ფორმის სადგამს, რაზედაც ხდებოდა დაკლული პირუტყვის ჩამოკიდება და გაშრობა, თან ყარაულობდნენ, რათა ყვავებს დაკლული პირუტყვი არ შეეჭამათ. ინახავდნენ მხოლოდ თითო დედალ-მამალ პირუტყვს გაზაფხულზე კვლავ რომ მოეშენებინათ (მთხრობელი _ ტელმან ერისთავი).

მესხეთის ქართული მოსახლეობაც ნოემბერს **koç ayı**-ს უწოდებდა (ს.ჯიქია).

ამ სახელწოდებას იმით ხსნიან, რომ ნოემბერში ვერძს უშვებდნენ ნახირში განაყოფიერებისათვის. ერთმა ინფორმატორმა ზუსტად ზემოთ აღნიშნული ინფორმაცია მოგვანოდა: **барана пускают на гулянье** (ტოპიკ იზნო, 75 წლის).

დეკემბერი **qaraqış** ანუ 'შავი ზამთარი'.

	რეპატრიირ. მეტყვე- ლება	თურქული	აზერბაიჯანული
გაზაფხული	yaz	Ilkbahar	yaz, bahar
ზაფხული	yaz	yaz	yay
შემოდგომა	güz	son bahar	payız
ზამთარი	qış	kış	gış

2.1.7. ხილი და ბოსტნეული

	რეპატრიირ. მეტყ- ველება	თურქული	აზერბაიჯანული
1.ვაშლი	alma	elma	alma
2.მსხალი	armut	armut	armud
3. მარწყვი	çiyäläk	çilek	çiyäläk
4.ბროწეული	nar	nar	nar
5.ატამი	şäftäli	şeftali	şäftäli
6.ქლიავი	erux	erik	alça
7.ბალი	kiraz	kiraz	gilas
8.ლელვი	incir	incir	incir
9.თხილი	findıx	findık	findıg
10.მიწის თხილი	fıstıx	fıstık	fıstıg
11.სიმინდი	lazut	mısır	
12.კიტრი	xiyar	hiyar	xiyar
13.კომბოსტო	laxana	lahana	käläm
14.სტაფილო	pörçukli	havuç	kök
15.ქინძი	Ḳındzi (ქინძი)	kışniş	
16.ოხრახუმი	petruşka	maydanoz	
17.ლობიო	lobia	fasuliye	
18.კარტოფილი	qartopi	patates	kartop

19.პიმპილი	pirpile	biber	bibär
20. ნორი	sarmusax	sarmısak	sarmısag
21. ხახვი	soğan	soğan	soğan
22. სოკო	soko	mantar	

2.1.8. სხეულის ნაწილები და შინაგანი ორგანოები

1. თავი	qafa	baş	baş
2. თმა	saç	saç	saç
3. ცხვირი	burn	burun	burun
4. თვალი	göz	göz	göz
5. კბილი	diş	diş	diş
6. ბაგე	totax	dudak	dodag
7. ენა	dil	dil	dil
8. პირი	ağz	ağız	ağız
9. შუბლი	arn	alın	alın
10. წარბი	qaş	kaş	gaş
11. წამწამი	kiprik	kirpik	kirpik
12. ლოყა	yanax	yanak	yanag
13. ნიკაპი	çängä	çänä	çänä
14. ფრჩხილი	tırnax	tırnak	tırnag
15. ძარღვი	tamar	damar	damar
16. ძვალი	gemuk	kemik	sümük
17. კისერი	boyun	boyun	boyun
18. ხელი	äl	el	äl
19. ყელი	boğoz	boğaz	boğaz
20. ფეხი	ayax	ayak	ayag
21. ზურგი	tal	sırt	sırt
22. კუჭი	mädä	mide	mädä
23. გული	yüräk	yürek	yüräk
24. წელი	bel	bel	bel
25. ღვიძლი	çigär	karaçiğer	karaçiyer
26. ფილტვი	ak ciğer	ak ciğer	ağciyär
27. ნაღველი	Nağola (ნალოლა)	saфра kesesi	öd kisäsi

2.1.9. ხალხური მუსიკალური ინსტრუმენტები და ცეკვის სახელები

däf, daul, meyi, gırnata, kämäni, tulum, bar, karabağ, haley, üsülütma, sıçrätmä, para, nardı, satranji, gizläpoç – მუსიკალური ინსტრუმენტებია;

täkayax, üçayax, dizgırma, goçali, tirilgä, sıra oyuni, toboş nänä oyuni, topali halaybar, äcärä xorumi, Türk marşı, tekdiz – ცეკვის სახეობათა დასახელებებია.

2.2. იანეთელთა თურქულ მეტყველებაში არსებული ლექსიკის წარმომავლობის საკითხი

2.2.1. ქართული სუბსტრატული ლექსიკა

იანეთის რეპატრიირებული მოსახლეობის მეტყველებაში დადასტურებული ქართული ლექსიკა არის სუბსტრატული და ახალი ნასესხები.

ამგვარი დიფერენცირების საფუძველს გვაძლევს რეპატრიირებულთა თურქულში ქართული ლექსიკის შეჭრა-დამკვიდრების განსხვავებული გზები: როგორც ცნობილია, როდესაც ოსმალეთის იმპერიამ მტკიცედ მოიკიდა ფეხი მესხეთში, დაიწყო მოსახლეობის შევიწროება-გამუსლიმანება.

ქართველთა ნაწილი გადასახლდა საქართველოს სხვა კუთხეებში, ნაწილი კი ადგილზე დარჩა და მოსულ თურქულ-თარაქამულ ტომებს შეერია. ენათა შერევისას, როგორც წესი, დროთა განმავლობაში ერთ-ერთი იმარჯვებს, მაგრამ გამარჯვებულში მეტნაკლებად აისახება დამარცხებულის ენობრივი ფაქტებიც (იხ. თ.უთურგაიძე, 1966, გვ. 9).

ჩამოსახლებულ თურქთა მეტყველებაში ქართულის კვალი კარგად ჩანს ქვემოთ წარმოდგენილი ლექსიკის სახით.

arona – მიწის სახენელი. არონა ქეგლ-ში შემდეგნაირად არის ახსნილი: "ყევარი ხარის სახენელი" (ქეგლ, I, 1950, გვ., 569). სულხან-საბასთან "ყევარი ხარის სახენელი". (სულხან-საბა, I, 1991, 65).

არუნა – (მესხ.) ერქვანი, ყვერის ხარის გუთანა (ალ. დლონტი, 1984, გვ., 40).

რეპატრიანტთა თურქულ მეტყველებაში არონას ქართულ სუბსტრატულობაზე მეტყველებს 1) მისი სემანტიკური იდენტურობა ქართულში დადასტურებულ სემანტიკასთან და 2) პირველი მარცვლის შემდეგ **o** ხმოვნის არსებობა, რადგან ცნობილია,

რომ თურქული ენების ფონეტიკური სისტემა პირველი მარცვლის შემდეგ **o** ხმოვანს ვერ ჰგულობს, ამიტომ "არონა"-მ რეპატრიანტთა მეტყველებაში მოგვცა კანონზომიერი **"arona"** ფორმა.

ქართული არონა სუბსტრატული ჩანს არტანუჯის, შავშეთისა და ართვინის თურქულშიც, სადაც გამოიყენება გუთნის მნიშვნელობით.

Cuma – "ყველი არ არის, შეუმდგარი ყველია" - ასე განმარტავენ მას რეპატრიირებულები.

სულხან-საბასთან "ჩუმა" ასეთნაირად არის განმარტებული: ჩუმა არის ერბო, არა მაწონთაგან, არამედ სძისაგან გამოღებული ერბო (სულხან-საბა, II, 1993, გვ., 102).

ჩუმა(ჩუმისა) 1. უდედოდ (უკვეთოდ) ჩაწოლილი რძე (კარაქის შესადღვებად) ჩუმის კარაქი. 2. "უმი ერბო" 3. კუთხ.(ქართ.მთიულ.) კარაქის შედღვების შემდეგ დარჩენილი სითხე (შდრ.დო). ჩუმის შეჭამანდი (ქეგლ, 1964, VIII, 542).

ინგილოურში: "ჩუმა» აუდუღარი რძისაგან თავისთავად შედედებული მაწონი" (ღამბაშიძე, 1988, გვ., 554).

სემანტიკურ-ფონეტიკური მსგავსება გვამღევეს იმის თქმის საფუძველს, რომ ჩუმა, ისევე როგორც ზემოთ მოყვანილი ლექსემები, რეპატრიანტი მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში ქართულ სუბსტრატს წარმოადგენს.

Celti – განმარტავენ, როგორც ხორბლის, სიმინდისა და ხილის გასახმობ საფენს. ქეგლ-ის მიხედვით ჩელტი: "წნელის ბრტყელი წნული". "ჩელტი" საბასთან - ლასტი (სულხან-საბა, 1993, გვ., 318), საბასთან და ნ. ჩუბინაშვილთან გვხვდება კიდევ "ჩელთი" ლექსემა. ორივე ლექსიკოგრაფი განმარტავს მას "ბრტყელ მახვილად" და მიუთითებს ეზეკიელს. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი: ჩელტი (ჩელტისა)1. იგივეა, რაც ლასტი 2.ჩალის ღერებისაგან შეკრული ლასტი, ჩაფარა (ქეგლ-ი. 1964, VIII, გვ., 484). ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში შეტანილია მხოლოდ "ჩელთი", ავტორი მას განმარტებას არ უწერს, მიწერილია, მხოლოდ კონტექსტი ძვ. ქართულიდან"... ფარები და ჩელთები და მოვადგინონ მცველი გარემო შენსა". მითითებულია ოშკის ბიბლია და ეზეკიელი. სავარაუდოა, რომ ი.აბულაძე იზიარებს "ჩელთის" საბასეულ და ჩუბინისეულ განმარტებას და "ჩელთი" წარმოადგენს "ჩელტის" ალოლექსას (ი.აბულაძე, 1973, გვ.312).

ფუძე ჩელტ- საერთოა ჭანურის, მეგრულისა და ქართულისათვის (არნ.ჩიქობავა, 1958, გვ., 137).

ჩელტ-ს ქართულად მიიჩნევენ აგრეთვე თ.გამყრელიძე და გ.მაჭავარიანი.

xeCo _ მნიშვნელობით "კისრის უკანა ნაწილი". ვფიქრობთ, რომ საანალიზო სიტყვის წყაროს წარმოადგენს ქართული **qeCo**. ის დაფიქსირებულია სულხან-საბას, ალ.ღლონტის, დ. ჩუბინაშვილის და ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონებში შემდეგი მნიშვნელობებით: ქერო _ ამოზეული კისერი (სულხან-საბა, 1993, გვ.,222). ქერო _ ზოგი ცხოველის კისრის ზედა ნაწილი (ქეგლ-ი. 1962, VII, გვ.,293). ქერო (მთიულ., გურ.) - თავის უკანა ნაწილი კისრის ზემოთ (ალ. ღლონტი, 1984, გვ., 567). დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით კი ქერო _ ამოზეული ჯაგრიანი ქედი ტახთა, დათვთა, აფთართა და მისთანათა (ნ. ჩუბ.; 1984, გვ.,1334).

სემანტიკის იდენტურობა ვფიქრობთ, გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ ხერო მივიჩნიოთ ქართული ქეროს ფონეტიკურ ტრანსფორმაციად; ველარული **q** კი ფარინგალური **x**-თია შეცვლილი. პირველი მარცვლის შემდეგ კი თურქული ენებისათვის მეტად უჩვეულო ბაგისმიერი **o** ხმოვნის არსებობა რტეპატრიანტთა მეტყველებაში ამ ლექსემის ქართულ სუბსტრატულობას კიდევ უფრო ამყარებს.

"ხერო" სიტყვა მნიშვნელობით _ "პატარა კონებად შეკრული პურის თავთავები მომკის შემდეგ დარჩენილი" _ დაფიქსირებულია ქართული ენის რაჭულ დიალექტში (ალ. ღლონტი, 1984, გვ., 748), რომელსაც არანაირი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს ჩვენს საკვლევ ლექსემასთან.

WoWi _ სველი, წყლიანი ადგილი. აღნიშნული ლექსემა დაფიქსირებულია თითქმის ყველა ქართულ განმარტებით ლექსიკონში.

ჭოჭი _ (ქართ., გურ., მესხ., ქსნის ხეობა) წყლიანი ადგილი, წყლით გაჟღენთილ ადგილზე რომ წყალი კიდევ დგას; ბლომად დაღვრილი წყალი (ალ. ღლონტი, 1984, გვ., 729).

ჭოჭი _ ძირს დამდგარი წყალი (ქეგლ-ი, VIII, 1964, გვ.,1284. სულხან საბას მიხედვით ჭოჭი - ადგილი წყლიანი (ს.ს. 1993, II, გვ., 406).

ჭოჭი _ დაქაობებული, მრავლად დაღვრილი წყალი (დ. ჩუბინაშვილი, 1984, გვ., 1714).

სემანტიკის იდენტურობა, სახელობითი ბრუნვის ნიშანი და აბრუპტივი თანხმოვნის არსებობა აღნიშნული სიტყვის სუბსტრატულობას აშკარას ხდის.

wnel/Wnel – განმარტავენ როგორც "კალათის მოსაწნავ გასხეპილ ტოტებს".

ვფიქრობთ, რომ ეს სხვა არაფერია, თუ არ ქართული "წნელი", რომელიც საკვლევ არეალში გამოყენების შესაბამისად ამგვარი მნიშვნელობით დაკონკრეტებულა. ყველა მკვლევარი აღნიშნულ ლექსემას ქართველურ დონეზე განიხილავს.

ი. აბულაძე ძველ ქართულში "წნელს" შტოდ განმარტავს და მიუთითებს, რომ იგი ფიქსირებულია "მამათა ცხოვრებაში" (ი.აბულაძე, 1973, გვ.,549).

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში კი ასეა განმარტებული: 1.მოჭრილ-გასხეპილი წვრილი ტოტი (ნედლად); ხმარობენ სხვადასხვა რისამე დასაწნავად ან მოსაღობად, აგრეთვე წვეპლად (ქეგლ-ი. VIII, 1968, გვ., 1161).

"წნელს" საერთო ქართველურ დონეზე განიხილავენ თ. გამყრელიძე და გ.მაჭავარიანი და აღნიშნავენ, რომ "წნ-ელი ნაზმნარი სახელი; ნაწარმოებია ვ-წნ-ავ ზმნის წან-ძირისაგან. ცხადია ამავე წარმოშობისაა შესატყვისი მეგრულ-ქანური ფორმებიც" (თ.გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965, გვ., 109).

axo – "გაკაფული და სათესად გამზადებული მიწა". თითქმის იდენტური მნიშვნელობით არის წარმოდგენილი **ახო** ქართული ენის ლექსიკონებში, რომლებშიც იგი მიჩნეულია ქართულ ლექსემად. **ახო** – "საყანური გაკაფული" (საბა, I, 1991, გვ.,85). დ. ჩუბინაშვილი "ახო"-ს ქართულად მიიჩნევს და რუსულად თარგმნის როგორც **поя** (დ. ჩუბინაშვილი, 1984, გვ., 87).

ახო-ს სუბსტრატულობას რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში გვიდასტურებს მისი ფონეტიკური გარსიც: თურქულ ენებში ღია ბაგისმიერი ხმოვანი **o** პირველი მარცვლის შემდეგ უჩვეულოა და, როგორც წესი, ნასესხობებში ვიწრო ბაგისმიერ **u** ხმოვანში გადადის, **axo**-ს შემთხვევაში კი მეორე მარცვალში შემორჩენილია ქართული **o** ხმოვანი.

სიტყვა "**axo**" **axu**" ფორმით, ასევე, როგორც ლექსიკური სუბსტრატი, დასტურდება საინგილოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ აზერბაიჯანულ მეტყველებაში (იხ. ვ. ჯანგიძე, 1978, გვ, 126).

ქართული "ახო" სუბსტრატული ჩანს აგრეთვე თურქული ენის არტანუჯის, შავშეთისა და ართვინის თურქულშიც, სადაც შერჩენილი აქვს ქართული ფორმაცა და მნიშვნელობაც: Ormanda, fundaklık arasında açılan tarla – ტყეში, ბუჩქნარში გატეხილი ყანა(ინტერნეტგვერდი: Şavşata ait kelimeler).

kakal – თვალი. საბა ასახელებს კაკალ სიტყვის ოთხ მნიშვნელობას, რომელთაგან მეოთხე ასეა განმარტებული; კაკალად ითქმის თვალის(ა) სიმრგვალე (სულხან-საბა, I, 1991, გვ., 347).

დ. ჩუბინაშვილი კაკალს ასე განმარტავს: "თვალის კაკალი" და რუსულად თარგმნის შემდეგნაირად: "Глазное яблоко" (დ. ჩუბინაშვილი, 1984, გვ., 589).

რეპატრიირებულთა შორის გავრცელებული ყოფილა ასეთი დაწყევლაც: **kaçalın düşsün**. მოცემულ შემთხვევაში ადგილი უნდა ქონდეს თურქული გამონათქვამის **gözün düşsün** 'თვალი შენი ამოვარდეს' კალკს.

waTxi – უწოდებენ "ყველის შესანახ მარილიან წყალს". სხვა სახელი (ვგულისხმობთ თურქულენოვანს) აღნიშნული სიტყვისა რეპატრიირებულებმა არც იციან.

სიტყვა **waTxi** დაიძებნება ქართული ენის თითქმის ყველა კილოში. მნიშვნელობა ყველგან ერთნაირი აქვს. წათხი – მარილის წყალი ყველის ჩასადებად (ალ. ლლონტი, 1974, გვ., 692).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით "წათხი" – 1. "ძვ. მლაშე ბალღამი" და იმოწმებს სულხან-საბას, 2. ყველის შესანახად მომზადებული მარილიანი შრატო (ან წყალი) (ქეგლი, VIII, 1964, გვ., 831).

აქაც აღსანიშნავია ის, რომ მოცემულ სიტყვაში აბრუპტივი უცვლელადაა შემორჩენილი, რაც რეპატრიირებულთა თურქულ მეტყველებაში ამ სიტყვის სუბსტრატულობას კიდევ უფრო ამყარებს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით; ქართული სუბსტრატული ლექსიკა მრავლადაა შერჩენილი საკვლევი მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში. ზოგი მათგანის ქართულობა იმდენად ნათელია, რომ, ვფიქრობთ, დასაბუთებას აღარ საჭიროებს, თუმცა მცირე ფონეტიკური ცვლილებები კი განუცდია. მაგ., *cinckal* (წინწკალ), *tatman* (თათმან), *çunkal* (წუნკალ), *pitne* (პიტნე), *kaçkaçi* (კაჭკაჭი), *napuzar* (ნაფუზარ), *çintal* (წინტალ), *çilif* (წილიფ), *çinçar* (ჭინჭარ), *boçoçia* (ბოჭოჭია), *çadi* (ჭადი), *gidela* (გიდელა), *karişhal*

(ქარიშხალ), koçor//xoçor (ქოჩორ//ხოჩორ), matli (matli), mitkal (მიტკალ), panta (პანტა), tavşal (თავშალ), dodopali (დოდოფალი), tilo (ტილო), tıkan (თიკან), godor (გოდორ), ɣudi (კუდი), ɣurɣa (კურკა), çançur (ჭანჭურ), çişkar (ჭიშკარ), buxar (ბუხარ), çuçul (ჭუჭულ), çinöxi (ჩინჩოხი), nağoli (ნაღოლი), çaldı (წალდი), çıntal (წინტალ), çia (ჭია), partsxi (farçxi) და მრავალი სხვა.

2.2.2. უზბეკური ლექსიკა

რეპატრიირებულთა მეტყველებაში უზბეკური ნასესხობანი, ვფიქრობთ, დიდი რაოდენობით არ უნდა იყოს დამკვიდრებული, თუმცა ისინი მოიცავს რეპატრიანტთა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს: **Oğri** 'ქურდი', **üxlämax** 'ძილი', **üka** 'უმცროსი და', **köçe** 'ქუჩა' და სხვ.

2.2.3. რუსული ლექსიკა

რუსული ნასესხობები რეპატრიირებულთა მეტყველებაში დიდი რაოდენობით დასტურდება სასწავლო ნივთებისა და საოჯახო ინვენტარის აღმნიშვნელ ლექსიკაში. როგორც თავად აღნიშნავენ, მათ უზბეკეთში ცხოვრების დროს ადგილობრივ უზბეკ მოსახლეობასთან ურთიერთობა რუსულ ენაზე უხდებოდათ. საშუალო და უმაღლეს განათლებასაც რუსულ ენაზე იღებდნენ. რეპატრიირებულმა ტელმან ერისთავმა გვიამბო: იგი იმდენად ცუდად ფლობდა უზბეკურ ენას, რომ მასწავლებელს მისთვის უთხოვია, რუსულად ილაპარაკე, იქნებ უფრო გავიგო.

რუსულ ნასესხობათა უმრავლესობას სესხების დროს ინტერფერენცია განუცდია: **tilivizor** (телевизор), **şilapa** (шляпа), **iskam** (скамья), **istikan** (стакан), **istol** (стол), **potlika** (бутылка), **piçka** (спички)...

როგორც ა. კონონოვი მიუთითებს, თურქულ ენაში სჭარბობდა სრულხმოვნიაანობა. ამ ტერმინის ქვეშ უნდა მოვიაზროთ როგორც ორი ხმოვნის, ასევე ორი თანხმოვნის არსებობის შეუძლებლობა ერთ მარცვალში. ამიტომაც, რომ ნასეხებ სიტყვებში ბგერათა კომბინატორული ცვლილებები ხდება: რამდენიმე თანხმოვნის თავმოყრის შემთხვევაში

იყენებენ ეპენტეტურ ან პროტეტულ **i** ხმოვანს: **şilapa** (шляпа), **iskam** (скамья), **istikan** (стакан), **istol** (стол) და ა.შ. სიტყვებში სწორედ აღნიშნული **i** ხმოვნის განვითარებასთან გვაქვს საქმე.

აჭარულსა და გურულში ნასესხებ სიტყვებში სრულხმოვნოვანიობის კანონის დარღვევის შემთხვევები დაფიქსირებული აქვს ნ. გურგენიძეს.

ნასესხობებს ფონეტიკური, გრაფიკული, ლექსიკური და გრამატიკული თვალსაზრისით ცვლილებები განუცდიათ.

ფონეტიკური ცვლილებები: **kuxna** (кухня), **sapug** (сапог), **kuartel** (квартира), **krysha** (крыша) და სხვ.

აღსანიშნავია აგრეთვე რუსული და ევროპული ენებიდან შემოსული სხვა ნასესხობებიც: **lodos**, **tulumba**, **kulup**, **uçaska**, **povar**, **xirul**, **sutka** და სხვ.

2.2.4. თურქული დიალექტური ლექსიკა

ვფიქრობთ, რომ რეპატრიირებულთა მეტყველებაში ცალკე აღნიშვნის ღირსია ის ლექსიკა, რომელიც სხვა თურქულ ენებში არ დასტურდება და მათ მეტყველებაში დიალექტიზმად შეიძლება ჩავთვალოთ:

äringär 'ზარმაცი'

tavlı 'მსუქანი'

pörçükli 'სტაფილო'

eveli 'სწრაფი'

günehlux 'საცოდავი'

köçmax 'გათხოვება'

paklamax 'დასუფთავება'

matramaz, qanı 'ძუნწი'

არის რამდენიმე სიტყვა, რომელსაც რეპატრიირებულები თავად განმარტავენ: მაგ;

artuxlama - Yasaktur nä zaman ki artuxlama içersin. nä zaman ki gendinden çıkarsın o dur artuxlama, haramdur – აკრძალულია, როდესაც **ზედმეტს** სვამ, როდესაც ზღვარს გადადიხარ, არამია.

taluxlu _ Gürci yazdığı istoria bize taluxlu yani, biz oni alhyıruş, çünki çox şeylər bize ötürü yazılı durumda – ქართულად დაწერილი ისტორია ჩვენთვის **misaRebia**, ესე იგი, ჩვენ მას ვეთანხმებით, რადგანაც ბევრი რამ ჩვენთვის წერია.

2.2. სიტყვაწარმოების საკითხები

თურქული ენა აფიქსების მხრივ ძალიან მდიდარი ენაა. თურქული მაწარმოებელი აფიქსები ოთხ ჯგუფად იყოფა: 1. სახელიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსები, 2. ზმნიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსები, 3. ზმნიდან ზმნის მაწარმოებელი და 4.სახელიდან ზმნის მაწარმოებელი აფიქსები. ჩვენს დიალექტში თურქულ ენებში არსებული ყველა აფიქსი გამოიყენება.

2.3.1. სახელის წარმოება

რეპატრიირებულთა მეტყველებაში სიტყვათა წარმოსაქმნელად თითქმის იგივე აფიქსებია გამოყენებული, რაც სხვა თურქულ ენებში.

მათ თურქულ მეტყველებაში თურქული სისტემის ენებში არსებული სახელიდან სახელის მაწარმოებელი ოთხვარიანტიანი **-lik** აფიქსის ნაცვლად ერთადერთი ფონეტიკური სახესხვაობა **-lux** აფიქსი გვაქვს. თურქულ ენებში ეს აფიქსი აწარმოებს შემდეგი ტიპის სახელებს:

1. აბსტრაქტული სახელები:

gözel 'ლამაზი'	gözellux 'სილამაზე'
därin 'ღრმა'	därlux 'სიღრმე'
kahraman 'გმირი'	kahramanlux 'გმრობა'
yaxşı 'კარგი, კეთილი'	yaxşlux 'სიკეთე'
zāngin 'მდიდარი'	zānginlux 'სიმდიდრე'
baba 'მამა'	babalux 'მამინაცვალი'
vätän 'სამშობლო'	vätänsizlux 'უსამშობლოობა'

2. დანიშნულების სახელები:

tuz 'მარილი'	tuzlux 'სამარილე'
yağmur 'წვიმა'	yağmurlux 'საწვიმარი'
kostüm 'პიჯაკი'	kostümlux 'გარდერობი'
kömür 'ნახშირი'	kömlux 'სანახშირე'

3. ერთნაირ საგანთა თავმოყრის ადგილი:

çam 'ფიჭვი'	çamlux 'ფიჭვნარი'
taş 'ქვა'	taşlux 'რიყე'
qum 'ქვიშა'	qumlux 'ქვიშნარი'

II. თურქულ ენებში ხელობისა და მოსაქმეობის გამომხატველი სახელებისათვის გამოყენებული -ci, -ci აფიქსების ნაცვლად ჩვენს დიალექტში ამ აფიქსის ბაგისმიერი ვარიანტი არ გვაქვს. მჟღერთანხმოვანფუძიანი, ხმოვანფუძიანი და ყრუთანხმოვანფუძიანი სახელებისათვის -ci, -ci აფიქსები გამოიყენება. (შდრ.: აზერბაიჯანულ ენაში უპირატესად გამოიყენება ყრუ ვარიანტი; demirçi, pambığçı, dilçi, topçu, üzümçü. (Karşılaştırmalı Türk sözlüğü, I, გვ., 1027)).

მაგ.:

atmak 'პური'	atmacı 'მეპურე, პურის გამყიდველი'
kömür 'ნახშირი'	kömürçü 'მენახშირე'
saat 'საათი'	saatçi 'მესაათე'
yol 'გზა'	yolcu 'მგზავრი'
degirmän 'წისქვილი'	degirmänçi 'მეწისქვილე'
top 'ქვემეხი'	topcu 'მეზარბაზნე'
tank 'ტანკი'	tankçı 'ტანკისტი'
diş 'კბილი'	dişçi 'კბილის ექიმი'
aş 'კერძი'	aşçı 'მზარეული'
palux - 'თევზი'	paluxçu 'მეთევზე'
uçax - 'თვითმფრინავი'	uçaxçı 'მფრინავი'

ზოგ თურქულ ენაში პროფესიისა და ხელობის აღსანიშნად (აზერბაიჯანული, თურქმენული) აღნიშნული აფიქსის მხოლოდ ყრუ ვარიანტი – ci – არსებობს: elaçı, yalançı, maarifçi და სხვ. (ფ. ზეინალოვი, 1993, გვ., 131).

-daş: arxa-daş 'ამხანაგი'
-man: kara-man 'ბნელი'
-it: yaş-it 'თანატოლი'
-tı: şırıl-tı 'რაკრაკი'
-ey: kuz-ey 'ჩრდილოეთი'
 kızıl-cux 'შინდი'
-çâ: kâp-çâ 'ჩამჩა'
 çöm-çâ ციცხვი
-cıl: ana-cıl 'დედის კალთას მიბმული'
-cağız: yavru-cağız 'შვილიკო'
-ki: şimdi-ki 'ახლანდელი'
-kin: kes-kin 'მჭრელი'
-gın: yan-gın 'ხანძარი'
-gi: bil-gi 'ცოდნა'
-inç: sev-inç 'სიხარული'
-geç: süz-geç 'საცერი'
-im: ek-im 'ნათესი'
-ili: dik-ili 'ნარგავი'
-um: doğ-um 'დაბადება'
-u: kork-u 'შიში'
-ut: um-ut 'იმედი'
-ma: at-ma 'სროლა'
-basdur-ma 'დაბიჯება'
-bozla-ma 'ყვირილი'
-kavur-ma 'შეწვა'
-kaz-ma 'ამოთხრა'
-a: yar-a 'ნაპობი'

2.3.2. ზმნის წარმოება

იანეთელთა თურქულ მეტყველებაში ზმნის წარმოსაქმნელად იგივე აფიქსებია გამოყენებული, რაც თურქულ ენებში.

-mäx:gel-me-mäx 'არ მოსვლა'

-ın:al-ın 'აღება'

aç-ıl 'გაღება'

biç-ul 'დახრჩობა'

dög-ül 'ცემა'

İr: çix-ar 'ამოღება'

iç-ir 'დაღვევინება'

qop-ar 'მოგლეჯა'

-İş:dög-üş 'ერთმანეთის ცემა'

bul-uş 'შეხვედრა'

-ir:piş-ir 'წვა'

-t:düzel-t 'მოწესრიგება'

-a:boş-a 'გაყრა (მეუღლეების)'

-ar:qop-ar 'მოგლეჯა'

-(i)-msA:ben-i-mse 'ათვისება'

gül-ü-mse 'ღიმილი'

-la: taş-la 'ქვის სროლა'

-lan/-len: et-len 'ხორცში ჩაჯდომა'

hasta-lan 'ავად გახდომა'

-ar: yaş-ar 'დასველება'

-ala/ele: kov-ala 'ადევნება'

დასკვნა

წინამდებარე სამუშაო შესრულებულია იანეთში რეპატრიირებული მოსახლეობის თურქული მეტყველების ჩაწერილი ნიმუშების ანალიზის საფუძველზე და მათი ენ-

ობრივი ერთეულის ლექსიკურ, ფონეტიკურ, მორფოლოგიურ და სინტაქსურ თავისებურებათა შესწავლის ცდას წარმოადგენს.

შეიძლება ითქვას, რომ რეპატრიირებულთა თურქული მეტყველება ერზრუმის ვილაიეთის დიალექტს ემთხვევა. აღნიშნული მოსახლეობის მეტყველების ცალკე ენობრივ ერთეულად მიჩნევა მხოლოდ იმიტომ შეიძლება, რომ მასში მძლავრადაა შერჩენილი სუბსტრატი (ქართული) ენის ფონეტიკურ-ლექსიკური მონაცემები. საკმარისია დავასახელოთ ის ფაქტი, რომ ამ ენობრივ ერთეულში წარმოდგენილია ყველა ის ქართული სპეციფიკური ბგერა /p, t, w, W, k, y, c da Z/, რომელიც ოღუზური ჯგუფის თურქულ ენებში საერთოდ არ არის. ქართულ მკვეთრ ბგერებს ჩვენ ვხვდებით არამარტო ქართული წარმომავლობის სიტყვებში, არამედ თურქულ სიტყვებში: **bal > pal**, **dudak > totax** და სხვ. ლინგვისტიკას აქვს უტყუარი ანალიზის საშუალება: თუკი მოცემულ ენაში არის ე.წ. კავკასიური ხშულები, ეს ენა ისტორიულად არ შეიძლება იყოს თურქული, სპარსული და ა.შ. გამომდინარე აქედან, იანეთელ რეპატრიანტთა მეტყველებაში აღნიშნული ბგერების არსებობა იმაზე მეტყველებს, რომ მათი თურქული მეტყველება დაფენილია ქართულ ენაზე. შესაძლოა, რომ თანდათანობით ეს მეტყველება ბუნებრივი გახდა ეთნიკური თურქებისთვისაც.

ქართული ტერმინოლოგიის ხვედრითი წილი განსაკუთრებით მაღალია სოფლის მეურნეობის ზოგიერთ დარგში.

იანეთში მცხოვრებ რეპატრიანტთა ლექსიკა ხასიათდება მრავალპლასტოვანი სტრუქტურით. დიალექტის ლექსიკა ძირითადად თურქულია. მჭიდრო კონტაქტმა რუსულ, აზერბაიჯანულ და შუა აზიის თურქულ ენებთან გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა რეპატრიირებულთა მეტყველებაზე.

მოძიებული მასალის ლექსიკის შესწავლის საფუძველზე გამოვლინდა შემდეგი ძირითადი ლექსიკური ჯგუფები: 1.სალიტერატურო თურქულთან საერთო ლექსიკა, 2.ქართული ლექსიკა, 3. აზერბაიჯანული ლექსიკა 4. რუსული ლექსიკა 5.უზბეკური ლექსიკა და 6. დიალექტური ლექსიკა.

აღმოჩნდა, რომ სხეულის ნაწილები, ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები, ბუნების მოვლენები ნაწილობრივ თურქულია, ნაწილობრივ კი აზერბაიჯანული. შიანაურ ცხოველთა და ფრინველთა უმეტესი სიტყვები, სასოფლო-სამეურნეო-სამეურნეო

კულტურებისა და ყოფითი ლექსიკის აღმნიშვნელი სიტყვები თურქულ-ქართულ-აზერბაიჯანულია.

იანეთის რეპატრირებული მოსახლეობის თურქულში დადასტურებული ქართული ლექსიკა ორ ჯგუფად გაიყოფა: I-სუბსტრატული, II-ახალი ნასესხობანი.

ამგვარი დიფერენცირების საფუძველს გვამლევს რეპატრირებულთა თურქულში ქართული ლექსიკის შეჭრა-დამკვიდრების განსხვავებული გზები: როგორც ცნობილია, როდესაც ოსმალეთის იმპერიამ მტკიცედ მოიკიდა ფეხი მესხეთში, დაიწყო მოსახლეობის შევიწროება-გამუსლიმანება.

ქართველთა ნაწილი გადასახლდა საქართველოს სხვა კუთხეებში, ნაწილი კი ადგილზე დარჩა და მოსულ თურქულ-თარაქამულ ტომებს შეერია. ენათა შერევისას, როგორც წესი, დროთა განმავლობაში ერთ-ერთი იმარჯვებს, მაგრამ გამარჯვებულში მეტ-ნაკლებად აისახება დამარცხებულის ენობრივი ფაქტებიც (იხ. თ.უთურგაიძე, 1966, გვ., 9).

ჩამოსახლებულ თურქთა მეტყველებაში ქართულის კვალი კარგად ჩანს ქვემოთ წარმოდგენილი ლექსიკის სახით.

არონა – განმარტავენ როგორც "მიწის სახვნელი". არონა ქეგლ-ში შემდეგნაირად არის ახსნილი: "ყევარი ხარის სახვნელი" (ქეგლ, I, 1950, გვ., 569). სულხან-საბასთან "ყევარი ხარის სახვნელი". (სულხან-საბა, I, 1991, 65).

არუნა – (მესხ.) ერქვანი, ყევრის ხარის გუთანა (ალ.ღლონტი, 1984, გვ., 40).

რეპატრიანტთა თურქულ მეტყველებაში არონას ქართულ სუბსტრატულობაზე მეტყველებს მისი სემანტიკური იდენტურობა ქართულში დადასტურებულ სემანტიკასთან, პირველი მარცვლის შემდეგ **ო** ხმოვნის არსებობა, რადგან ცნობილია, რომ თურქული ენების ფონეტიკური სისტემა პირველი მარცვლის შემდეგ **ო** ხმოვანს ვერ ჰგუობს, ამიტომ "არონა"-მ რეპატრიანტთა მეტყველებაში მოგვცა კანონზომიერი "არონა" ფორმა.

ქართული არონა სუბსტრატული ჩანს არტანუჯის, შავშეთისა და ართვინის თურქულშიც, სადაც გამოიყენება არანა ფორმით, მნიშვნელობა კი აქვს **_Kkara saban 'გუთანა'**.

ჩუმა – "ყველი არ არის, შეუმდგარი ყველია" - ასე განმარტავენ მას რეპატრიირებულები.

სულხან-საბასთან კი "ჩუმა" ასეთნაირად არის განმარტებული: ჩუმა არის ერბო, არა მაწონთაგან, არამედ სძისაგან გამოღებული ერბო (სულხან-საბა, II, 1993, გვ., 102).

ჩუმა(ჩუმისა) 1. უდედოდ (უკვეთოდ) ჩაწოლილი რძე (კარაქის შესადღვებად) ჩუმის კარაქი. 2. "უმი ერბო" 3. კუთხ.(ქართ.მთიულ.) კარაქის შედღვების შემდეგ დარჩენილი სითხე (შდრ.დო). ჩუმის შეჭამანდი (ქეგლ, 1964, VIII, 542).

ინგლოურში: "ჩუმა» აუდუღარი რძისაგან თავისთავად შედედებული მაწონი" (რ. ღამბაშიძე, 1988, გვ., 554).

სემანტიკურ-ფონეტიკური მსგავსება გვაძლევს იმის თქმის საფუძველს, რომ ჩუმა, ისევე როგორც ზემოთ მოყვანილი ლექსემები, რეპატრიანტი მოსახლეობის თურქულ მეტყველებაში ქართულ სუბსტრატს წარმოადგენს.

ჩელტი – განმარტავენ, როგორც ხორბლის, სიმინდისა და ხილის გასახმობ საფენს. ქეგლ-ის მიხედვით ჩელტი: "წნელის ბრტყელი წნული". "ჩელტი" საბასთან - ლასტი (სულხან-საბა, 1993, გვ., 318), ხოლო დ. ჩუბინაშვილი განმარტავს, როგორც წნულს, ნ. ჩუბინაშვილთან "ჩელტი ლახტივით (ქართლის ცხ. პირველს ლანგთემურის შემოსევაში) ნახე მათრახთან". საბასთან და ნ. ჩუბინაშვილთან გვხვდება კიდევ "ჩელთი" ლექსემა. ორივე ლექსიკოგრაფი განმარტავს მას "ბრტყელ მახვილად" და მიუთითებს ეზეკიელს. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი: ჩელტი(ჩელტისა)1. იგივეა, რაც ლასტი 2.ჩალის ღერებისაგან შეკრული ლასტი, ჩაფარა (ქეგლ-ი. 1964, VIII, გვ., 484). ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში შეტანილია მხოლოდ "ჩელთი", ავტორი მას განმარტებას არ უწერს, მიწერილია, მხოლოდ კონტექსტი ძვ. ქართულიდან"... ფარები და ჩელთები და მოვადგინონ მცველი გარემო შენსა". მითითებულია ოშკის ბიბლია და ეზეკიელი. სავარაუდოა, რომ ი.აბულაძე იზიარებს "ჩელთის" საბასეულ და ჩუბინაშვილისეულ განმარტებას და "ჩელთი" წარმოადგენს "ჩელტის" ალოლექსემას (ი.აბულაძე, 1973).

ფუძე ჩელტ- საერთოა ჭანურის, მეგრულისა და ქართულისათვის (არნ.ჩიქობავა, 1958, გვ., 137).

ჩელტ-ს ქართულად მიიჩნევენ აგრეთვე თ.გამყრელიძე და გ.მაჭავარიანი.

რეპატრიირებულთა მეტყველებაში უზბეკური ნასესხობანი, ვფიქრობთ, დიდი რაოდენობით არ უნდა იყოს დამკვიდრებული. ისინი მოიცავს რეპატრიანტთა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს: Oğri 'ქურდი', üxlämax 'ძილი', üka 'უმცროსი და', köçe 'ქუჩა'. რუსული ნასესხობები რეპატრიირებულთა მეტყველებაში სასწავლო ნივთებისა და საოჯახო ინვენტარის აღმნიშვნელ ლექსიკაში დიდი რაოდენობით დასტურდება. როგორც თავად აღნიშნავენ, მათ უზბეკეთში ცხოვრების დროს ადგილობრივ უზბეკ მოსახლეობასთან ურთიერთობა რუსულ ენაზე უხდებოდათ. საშუალო და უმაღლეს განათლებასაც რუსულ ენაზე იღებდნენ. რეპატრიირებულმა ტელმან ერისთავმა გვიაშბო, იმდენად ცუდად ფლობდა უზბეკურ ენას, რომ მასწავლებელს მისთვის უთხოვია, რუსულად ილაპარაკე, იქნებ უფრო გავიგო.

რუსულ ნასესხობათა უმრავლესობას სესხების დროს ინტერფერენცია განუცდია: tilivizor (televizor), şilapa (şlyapa), iskam (skameyka), istikan (stakan), potlika (butilka), piçka (spiçka) ...

ნასესხობებს ფონეტიკურ, გრაფიკულ, ლექსიკურ და გრამატიკული თვალსაზრისით ცვლილებები განუცდიათ.

ფონეტიკური ცვლილებები: kuxna > kuxnä, sapog > sapug , kuartel > kvartira, kırış > kırşa და სხვ.

აღსანიშნავია აგრეთვე რუსულ და ევროპულ ენებიდან დამკვიდრებული სხვა ნასესხობებიც: lodos, tulumba, olta, kulup, uçaska, povar, xirul, sutka და სხვ.

თურქული ენა აფიქსების მხრივ ძალიან მდიდარი ენაა. თურქული მაწარმოებელი აფიქსები ოთხ ჯგუფად იყოფა: 1. სახელიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსები, 2. ზმნიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსები, 3. ზმნიდან ზმნის მაწარმოებელი და 4. სახელიდან ზმნის მაწარმოებელი აფიქსები. ჩვენს დიალექტში თურქული სისტემის ენებში არსებული ყველა აფიქსი გამოიყენება. განსხვავება მინიმალურია.

თურქული ენებში ხელობისა და მოსაქმეობის გამომხატველი სახელებისათვის გამოყენებული -cI აფიქსების ნაცვლად ჩვენს დიალექტში ამ აფიქსის ბაგისმიერი ვარიანტი არ გვაქვს. მჟღერთანხმოვანფუძიანი, ხმოვანფუძიანი და ყრუთანხმოვანფუძიანი სახელებისათვის მხოლოდ -ci, -cI აფიქსები გამოიყენება.

იანეთელ რეპატრიანტთა თურქული მეტყველების დროს შეიმჩნევა აფიქსებში ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევის შემთხვევები:

თურქული ენებისათვის დამახასიათებელი კითხვითი ნაწილაკი *mi* ჩვენს მეტყველებებში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი ვარიანტით: *oxudun mi?* (და არა *oxudun mu?*), *yaptı mi?* (და არა *yaptı mı?*), *gördü mi?* (და არა *gördü mü*) და სხვ.

მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელია *-lar*, *-lär* აფიქსი. ამათგან *-lar* გამოიყენება მხოლოდ ფუძეში *a* ხმოვნის შემცველი ფუძეებისათვის, ხოლო სხვა დანარჩენი ხმოვნით დაბოლოებული ფუძეებისათვის *-lär*. მაგ.: *yaptılar* (და არა *yaptılar*), *oxudulär* (და არა *oxudular*), *bavulär* (და არა *bavullar*) და სხვ.

სახელიდან სახელის მაწარმოებელი აფიქსი ჩვენს მეტყველებებში წარმოდგენილია ერთი ვარიანტიანი *-lux* აფიქსით. *Aaylux* (და არა *aylık*), *kitaplux* (და არა *kitaplık*), *genişlux* (და არა *genişlik*) და სხვ.

მხოლოდობითი რიცხვის მე-3 პირის შემასმენლობითი აფიქსი წარმოდგენილია აგრეთვე ერთვარიანტიანი *-dur* ფორმით: *insandur* (და არა *insandır*), *evdur* (და არა *evdir*), *babadur* (და არა *babadır*), *Allah birdur* (და არა *birdir*) და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ბგერათცვლილება ხდება როგორც სიტყვის ფუძეში (*kaşık > kaşux*, *altın > altun*), ისევე აფიქსებშიც. იგი გადმონაშთი უნდა იყოს ძველი ჰარმონიამდელი პერიოდისა.

მრავლობითი რიცხვის I პირის შემასმენლობითი აფიქსი აგრეთვე ერთვარიანტიანი *-ux* ფორმითაა წარმოდგენილი: *insanux* (და არა *insanız*), *babayux* (და არა *babayız*) და სხვ.

ფუძეში ბაგისამიერი ხმოვნების შემცველ ზმნებზე დართული წარსული დროის მე-3 პირის აფიქსი აგრეთვე ერთვარიანტიანია: *oldi* (და არა *oldu*), *oturdi* (და არა *oturdu*), *gördi*(და არა *gördü*) და სხვ.

მხოლოდობითი რიცხვის მე-3 პირის კუთვნილებითი აფიქსი ლაბიალური ხმოვნების შემცველი ფუძეებისათვის არის *-I*. მაგ.: *okuli* (და არა *okulu*), *oni* (და არა *onu*) და სხვ.

ხმოვანთა ჰარმონიის დარღვევის ზემოთ აღნიშნული შემთხვევები დამახასიათებელია თურქული ენის ჩრდილო-აღმოსავლეთის (ერზურუმის, ყარსის, ჭოროხის, ორდუს, რიზეს, ტრაპიზონის) დიალექტებისათვისაც.

თურქულ ენაში მრავლობით რიცხვს აწარმოებს **-lar, -ler** სუფიქსები. **-lar** დაერთვის სახელის ფუძის ბოლო მარცვალში მაგარი ხმოვნის შემცველ სიტყვებს, **-ler** დაერთვის ბოლო მარცვალში რბილი ხმოვნის შემცველ სიტყვებს:

რეპატრიირებულები სახელის მრავლობითი რიცხვის საწარმოებლად იყენებენ **--lar, -lär** სუფიქსებს. **--lar** გამოიყენება ფუძის ბოლო მარცვალში მხოლოდ **a** ხმოვნის შემცველი სიტყვებისათვის, **-lär** კი სხვა დანარჩენი რვა ხმოვნის შემცველი სიტყვებისათვის:

აღსანიშნავია, რომ იანეთელთა მეტყველებაზე მნიშვნელოვნად იგრძნობა სალიტერატურო თურქული ენის გავლენა, რაც, გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ ყოველ ოჯახს საშუალება აქვს თვალ-ყური ადევნოს თურქეთის სატელევიზიო არხებს; ზოგი მათგანიც სამუშაოდ პერიოდულად დადის თურქეთის რესპუბლიკაში სამუშაოდ. მათ მეტყველებაში ერთდროულად თანაარსებობს დიალექტური და სალიტერატურო ფორმები. ერთისა და იმავე პირის მეტყველებაში შეიმჩნევა სხვადასხვა სტილის არსებობა. თუ ოჯახში, ან მეგობრებთან საუბრისას ინდივიდი იყენებს ე.წ. საოჯახო, საშინაო, არაოფიციალურ სტილს და მეტყველებს დიალექტური ნორმით, ე.წ. „ჩვენი“ (მესხური) ენით, მეორე შემთხვევაში, თურქულის მცოდნე უცხო პირთან მეტყველებისას ცდილობს სალიტერატურო ენაში დამკვიდრებული ფორმები გამოიყენოს.

დ ა ნ ა რ თ ი

რეპატრიირებულთა ყოფა-ცხოვრება

იანეთის დასახლების მოკლე ისტორია

იანეთში თავიდან გათვალისწინებული ყოფილა 150 ოჯახის აზერბაიჯანიდან ჩამოსახლება, მაგრამ ჩამოსახლდა მხოლოდ 25 ოჯახი (მასალა მოგვაწოდეს თვით იანეთში ჩამოსახლებულებმა).

საბჭოთა ხელისუფლება არ აკონკრეტებდა მიზეზს, თუ რატომ ასახლებდა ამ ხალხს საქართველოში. არაფერი იყო ნათქვამი მათი ეროვნებისა და წარმომავლობის შეს-

ახეზაც. აღნიშნავდნენ მხოლოდ იმას, რომ ხდებოდა მოსახლეობის შრომითი მოწყობა(ინფორმატორი მახსუდ ბაგბანოვი (ბახტაძე)).

თავიდან ისინი შეასახლეს საერთო საცხოვრებელში სოფელ ჯიხაიშში. გადაწყდა, რომ იქ, სადაც მაჰმადიან მოსახლეობას ჩაასახლებდნენ, აეგოთ სარაიონთაშორისო მეცხოველეობის კომპლექსი. პარალელურად აგებდნენ სახლებს ჯიხაიშში მყოფი რეპატრიირებული მოსახლეობისთვისაც. აიგო ორსართულიანი, კაპიტალური სახლები, შეიტანეს საჭირო ნივთები და მხოლოდ ამის შემდეგ მოხდა 25 ოჯახის შესახლება. კერძო საკუთრებაში ახალმოსახლებებს 0, 25ჰა მიწის ნაკვეთი გადასცეს და ყოველი ოჯახიდან ორი წევრი მეცხოველეობის კომპლექსში დაასაქმეს. ფაქტიურად, ვინც კომპლექსში მუშაობაზე უარს იტყოდა, მას სახლს არ აძლევდნენ. იქვე აიგო ბაგა-ბაღი, რომელიც ადგილობრივი ქართველი პერსონალით დაკომპლექტდა. რეპატრიანტები 3000-მდე სულ პირუტყვს უვლიდნენ. გასამრჯელოდ ყოველ თვეში 135 მანეთს იღებდნენ.

სახლ-კარი

რეპატრიანტთა სახლების ზედა და ქვედა სართული ოთხ-ოთხი ოთახისაგან შედგება. ეზოები ძირითადად მავთულითაა შემოღობილი. ღობეს აქაურები **çäpär**-ს უწოდებენ. ეზოში შესასავლელი რკინის ჭიშკარია, რომელსაც რეპატრიირებულებიც „ჭიშკარ“-ს უწოდებენ.

იანეთში ხშირად ქრის აღმოსავლეთის ძლიერი ქარი. ამის გამოა, რომ რეპატრიანტებს სახლის პირველ სართულზე აღმოსავლეთის მხარეს მდებარე კარები გაუქმებული ან მოხსნილი და აგურით აქვთ ამოშენებული, ან კიდევ საგულდაგულოდ კეტავენ და არასოდეს აღებენ. სახლში შესასვლელი კარები ჩრდილოეთ მხარეს, უფრო მეტად კი დასავლეთ მხარეს აქვთ გადატანილი. დასავლეთ მხარეს მთელი კედლის გასწვრივ გაკეთებული აქვთ უზარმაზარი გადახურული, რომელსაც ძირითადად სათავსოდ, ხოლო ზაფხულობით მზისაგან თავდაცვის საშუალებადაც იყენებენ.

რეპატრიანტთა სახლის პირველი სართული ავეჯით გადატვირთული არ არის. მისაღებ ოთახში დგას შეშის ღუმელი, ტელევიზორი და მაგიდა. მაგიდის ორ მხარეს კი კუთხის ფორმის ხის სკამია, რომელსაც **minder**-ს უწოდებენ. ის ბალიშებითაა გაწყობილი, სკამის მაგივრობასაც წევს და ბევრ ადამიანსაც იტევს.

დიდ ოთახში დგას ე.წ **sekvi**, რომელიც აგრეთვე ხისგანაა შექმნილი, ფიცრებით გაწყობილი და ნაირ-ნაირი ნოხებითა და ხალიჩებითაა გაწყობილი. მას ოთახის საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს. მისი სიმაღლე 30-40 სმ-ია. შუაგულში დგას პატარა ხის ტაბლა, რომელსაც ფეხმორთხმული მიუსხდებიან და ჩაის შეექცევიან. მასზე სრულდება ნამაზიც. ის აუცილებლად ყველა ოჯახში უნდა იყოს, ვინაიდან სოფელში **jame** (მეჩეთი) არ არსებობს, აზერბაიჯანში განსწავლული აქაური მოლები ყოველ ოჯახში სამი წლის განმავლობაში ასრულებენ საყოველთაო ლოცვებს. აღსანიშნავია, რომ **sekvi**-ს სტუმრიანობის დროს საწოლადაც იყენებენ.

მეურნეობა

მესხეთ-ჯავახეთის მოსახლეობა ისტორიულად უმთავრესად მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას მისდევდა. დეპორტირებული მოსახლეობაც ძირითადად სოფლის მაცხოვრებელი იყო. მათ დეპორტაციის დროსაც სოფლის ტიპის დასახლებებში უხდებოდათ ცხოვრება შუა აზიის მცხუნვარე მზის ქვეშ. ისინი საკმაოდ გამრჯენი და მიწის მოყვარულნი არიან.

იანეთის დასახლებაში მცხოვრები რეპატრიანტები საკუთრებაში მიწის მცირე ნაწილს ფლობენ. მრავალსულიანი ოჯახების სარჩენად ისინი იძულებული არიან სახელმწიფოსაგან არენდით აიღონ მიწა. მიუხედავად იმისა, რომ აქაური მიწა ნაკლებად მოსავლიანია, ხშირად იტბორება და ზაფხულობით კი ხანგრძლივი გვალვა და ქარები აშრობს, დაუმუშავებელ მიწას თითქმის ვერ შეხვდებით.

მიწას ძირითადად ტრაქტორით ამუშავებენ. რამდენიმე პიროვნებას ტრაქტორი სახელმწიფოსაგან შესყიდული აქვს. თესავენ „**lazuts**“ (სიმინდს) – თეთრი ფერისას. ყანას ორჯერ თოხნიან, შრომაში მთელი ოჯახია ჩაბმული, ვისაც კი თოხის ჭერა შეუძლია. შემოდგომაზე **Calas** კონებად კრავენ და **ბულულებად** დგამენ ისევე, როგორც ამას იმერეთში აკეთებენ. სიმინდისაგან აცხობენ **mWads** და ფქვილს პირუტყვის საკვებადაც იყენებენ. სიმინდის დაბულულება და მჭადის ცხობა რეპატრიირებულებს აქაური მოსახლეობისაგან არ უსწავლიათ. **Bizim gächmişlärden öğrenmişux** 'წინაპრებისაგან ვისწავლეთო' – აცხადებს 57 წლის აბდულა ბაგბანოვი (ბახტამე).

სიმინდის გარდა თესავენ **miwis Txils**, რომელსაც, როგორც ამბობენ, „ძალიან ბევრი შრომა ესაჭიროება“; უყრიან მიწას, წმენდენ სარეველა ბალახებისაგან. როცა მიწიდან

ამოიღებენ, ტომრებში ყრიან და იქვე გამავალ პატარა რუმი საგულდაგულოდ რეცხავენ. შემდეგ ახმობენ და ღუმელზე ხალავენ.

მიწის დამუშავების ის მეთოდები, რომელსაც მათი წინაპრები მესხეთში მიმართავდნენ, აქ შენარჩუნებული აღარ არის. არ ჰყავთ ხარები და ურმები, გამწვევ ძალად ცხენს იყენებენ, მასაც მხოლოდ შეშის მოსატანად.

აქაურები ძირითადად მისდევენ მესაქონლეობას. თითოეულ ოჯახს ათ სულ პირუტყვზე ნაკლები არა ჰყავს. საქონელს გაზაფხულიდან ზამთრამდე მორიგეობით მწყემსავენ თავიანთი ნაკვეთების ირგვლივ. ამ მორიგეობას რეპატრიანტები **naxirs** უწოდებენ. „**Bogün naxırda idim**“- „დღეს ნახირში ვიყავი“ (რუსტამ იზნო).

მისდევენ მეცხვარეობასაც. ცხვარი მათთვის განსაკუთრებული ცხოველია, ფლავის მოსამზადებლად ცხვრის ხორცი აუცილებელია. მას კრეჭენ, მატყლს ართავენ და წინდებს ქსოვენ.

ცხვარს, როგორც წესი, არ წველიან: ბატკანი ძლიერი და მსუქანი რომ იყოს, მას ბევრი რძე ესაჭიროება.

ძროხის რძისაგან ყველს ამზადებენ. ყველის შესანახ მარილიან წყალს კი **Srats** უწოდებენ, ყველის დამზადების შემდეგ დარჩენილ სითხეს _ **waqs**. წაქისაგან ამზადებენ ხაჭოს, რომელსაც ისინიც იმერლებივით **naduRs** უწოდებენ. ყველს(peynir), პირუტყვს(tavar) და ფრინველს(taux) ყოველ ოთხშაბათს სამტრედიის ბაზარზე ჰყიდიან. თესავენ **სოიოსაც**, რომელსაც ფქვავენ და პირუტყვს აჭმევენ. თიბავენ ბალახს (ot) და **tu-kebad** კრავენ.

მემინდვრეობასთან ერთად მისდევენ მებაღეობა-მებოსტნეობას. თესავენ ოხრახუმს, ქინძს, გოგრას(kabax). ხეხილს მათ ეზოებში ნაკლებად ნახავთ. რადგან მთელი წლის მანძილზე ხშირია ძლიერი ქარები, თავდაცვის მიზნით წიწვოვნებს რგავენ. ვაზს ისინი არ აშენებენ. მამაკაცების თქმით, ვაზი განსაკუთრებული კულტურაა, რომლის მოვლასაც ცოდნა ესაჭიროება. მათ კი წინაპრების გამოცდილება ვაზის მოვლისა აღარ შერჩენიათ.

საჭმელებიდან ამზადებენ **lobias**, შემწვარ კარტოფილს(patates), კვერცხს(yumurta), ფლავს (pilav), იმერულ **xaWapurs**, ე.წ. მეგრულ ხაჭაპურს; ყველიან ცომს გაბრტყელების შემდეგ კვლავ რთავენ ყველის პატარა ნაწილებით. ჩაის მაჰმადიანების ჩვეული ისეთი ინტენსივობით არავენ სვამს.

ტანსაცმელი

რეპატრიანტი მოსახლეობა იცვამს ფაბრიკული ქსოვილისაგან შეკერილ ქალაქური მოდის ტანისამოსს. მხოლოდ მოხუცებს(ისიც ქალებს) ჯერ კიდევ აცვიათ ძველებური ტანისამოსი. არავინ ატარებს პირბადეს(ჩადრს), მხოლოდ ახურავთ ჭრელი თავსაფრები, კაბები აცვიათ ფერადი, განიერი და ნაოჭიანი.

ახალგაზრდა ქალები და ვაჟები ძირითადად ჯინსის ტანსაცმელს და ბოტასებს იცვამენ. გოგონებს თავსაფრის ტარებას არავინ აძალებს, მღერიან ქართულ ხალხურ და საესტრადო სიმღერებს, ცეკვავენ ქართულ ცეკვებს. არის შემთხვევები, როცა ჩვიდმეტი-თვრამეტი წლის გოგონებს ასაკოვანი დედამთილები დაჟინებით თხოვენ თავის დაბურვას, წინააღმდეგ შემთხვევაში ოჯახის დანგრევით ემუქრებიან.

ქორწილი

„ქალ-ვაჟი ჰასაკში რომ ჩადგება, მაშინ მშობლები შეუდგებიან მათი დანიშვნის თადარიგს. წინათ აქაც ცოდნით მცირეწლოვანთა აკვანში დანიშვნა"-ო _ წერს სერგი მაკალათია (მაკალათია,1938, გვ., 91).

როცა რეპატრიანტები იანეთში დასახლდნენ, ქალ-ვაჟის მხოლოდ მშობლების ნებით ქორწინება ჯერ კიდევ შენარჩუნებული იყო. თუკი ვაჟის მშობლებს ქალი მოეწონებოდათ, მას ისე დანიშნავდნენ, ვაჟს არც კი დაეკითხებოდნენ, სურდა თუ არა დაქორწინება იმ ქალზე. ქორწილის დღესაც თვითონ წავიდოდნენ პატარძლის მოსაყვანად. მშობლების მოყვანილ პატარძალს ქმარი მეორე სართულის აივანზე დახვდებოდა, სიტკბოსა და სიძლიერის ნიშნად კანფეტსა და ხურდა ფულს გადმოაყრიდა. პატარძალს კი ჰქონდა ბრინჯით სავსე ქისა, რომელსაც სახლში შესვლის დროს მიმოაბნევდა. ეს ნიშნავდა, რომ მას ოჯახში ხვავი და დოვლათი შემოჰქონდა.

პატარძლის ძმა კი სიძეს მანამ არ აძლევს დას, სანამ მის მოთხოვნას არ დააკმაყოფილებს. ერთხელ ცოლისძმას სიძისათვის დეკეული მოუთხოვია, სიძეს კი თხოვნა უყოყმანოდ შეუსრულებია. ქორწილის ღამესვე დეკეული ცოლისძმას ნასაკირალში წაუყვანია. მხოლოდ ამის შემდეგ გადმოდის პატარძალი მანქანიდან, შეჰყავთ ცალკე ოთახში, სადაც რიგ-რიგობით შედიან მნახველები. პატარძალი ვალდებულია მათ მადლობა გადაუხადოს, ოღონდ სახის ჩვენება სასტიკად აკრძალულია, ვინაიდან, როგორც ამბობენ, პატარძალი ქორწილის დღეს განსაკუთრებით ლამაზია და თუ სახეს

სხვას აჩვენებს, მისი სილამაზე სხვაზე გადავა. ყველაზე გვიან ოთახში შემოდის სიძე თავის ორ მეჯვარესთან ერთად, რომელთაგან ერთი ცოლიანი უნდა იყოს, მეორე კი – უცოლო. მათ რეპატრიანტები ეძახიან „yenge“-ს. ასაკოვან რეპატრიანტებს ახსოვთ **yenge**-ს ძველი სახელწოდებაც: „askiden biz ona **mağar** diyirdux, şindi yenge diyilär“ – ადრე ჩვენ მას (მეჯვარეს) **mayars** ვეძახდით, ახლა უწოდებენ yenge-ს (ტოპიკ იზნო, 77 წლისა). მეჯვარეებს შემოაქვთ დანები და რამდენჯერმე ეკითხებიან ხალხს პატარძალზე: **dilini mi kesax tavşalını mi kesax? 'ena movaWraT Tu TavSalio?**. ხალხი ერთხმად გაიძახის - „dilini kesax“ ე.ი ენა მოვჭრათო. ამის შემდეგ დანის წვერით ერთ თავსაფარს ახსნიან და პატარძალს დედამთილს ჩააბარებენ. ანუ, პატარძალს ენა მოაჭრეს და ის ამიერიდან დედამთილის მონა-მორჩილი ხდება. შემდეგ იწყებოდა ქორწილი. კაცები ცალკე ოთახში იხდნენ და მათთან იმყოფებოდა სიძე, ქალები კი ცალკე ოთახში იხდნენ პატარძალთან ერთად.

ეს ყველაფერი იყო არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ. სულ რაღაც ათი წლის წინ ვითარება რადიკალურად შეიცვალა. ქორწინდებიან ის წყვილები, ვისაც ერთმანეთი უყვართ, ხშირია მოტაცების ფაქტებიც. აზერბაიჯანში მცხოვრები დეპორტირებული ბახტიარ მამედოვი ჩამოდის ბიძასთან იანეთში და მოეწონება აქაური ზამირა ჩხეიძე. მიდის გოგოს მამასთან, მაგრამ მას უარით აბრუნებენ. „არ მიცენ გოგო, დედა არ ვიცი, მამა არ ვიცი და რაფერ მივცემ გოგო. თუ არ მიცემენ, украл эту девочку და წვევით იანეთში... მანქანით წვევდი და მერე დავბრუნდი“ – აცხადებს ბახტიარი.

რეპატრიანტებს უჩნდებათ სურვილი, რომ ქორწილმა ისეთივე სახე მიიღოს, როგორც ამას აქაური მოსახლეობა აკეთებს. დახმარებას ზოგიერთი საჭმლის მომზადებასა და სუფრის გაწყობაში აქაურ მასწავლებლებს თხოვენ.

რეპატრიანტთა ახლანდელ ქორწილში უზარმაზარი სუფრა იშლება და ტენტით იხურება. სიძე-პატარძლისათვის სეფის ბოლოს ცალკე ადგილია გამოყოფილი, სუფრა ტორტით, სასმელებითა და ხილითაა გაწყობილი.

საერთო სუფრაზე გოჭის ხორცის გარდა ყველა ტრადიციული ქართული კერძია. თამადას ტრადიციისამებრ ოჯახის უფროსი ნიშნავს. ეს პატივი კი აქ დიდი ხანია სოფლის წყალკანალის ქუთაისელ უფროსს ეკუთვნის, რომელიც რეპატრიანტთა შორის დიდი ავტორიტეტით სარგებლობს. ქალები მამაკაცებთან ერთად ისევ არ სხდებიან. ღვინოს თითქმის ყველა მამაკაცი და ახალგაზრდა ვაჟი სვამს. ქორწილში დათრობა

„ჰარამად“ არ ითვლება. ჟღერს ქართული მუსიკა, ქორწილი აუცილებლად დილამდე გრძელდება. როცა უფროსები აიშლებიან, ახალგაზრდები იწყებენ გართობას.

ისევე როგორც ქრისტიანებისათვის, რეპატრიანტი ოჯახური წყვილისათვის აუცილებელია სასულიერო პირისაგან დალოცვა. ამ პროცესს კი მოლა ასრულებს აუცილებლად დაქორწინებამდე. მას ესწრებიან მხოლოდ წყვილის მამაკაცი მეჯვარეები(yenge). სიძე-პატარძლის დასწრება ამ დროს აუცილებელი არ არის. მათ არც უნდა იცოდნენ „ჯვრისწერის“ თარიღის შესახებ. ეს არის საიდუმლო, რომელსაც მხოლოდ მეჯვარეები ფლობენ. საერთოდ, აქაურები ძალიან ცრუმორწმუნენი არიან. მტკიცედ სჯერათ, რომ თუკი „ჯვრისწერის“ პროცესს ვინმე გაიგებს, მაკრატელს გახსნილს დატოვებს და ახლგაზრდა წყვილს ჯადოს გაუკეთებს, რაც ოჯახის დანგრევას გამოიწვევს (მთქმელები: ნაზი ქამალოვა და ელმირა აბიბოვა)

მიუხედავად იმისა, რომ რეპატრიანტებმა იანეთში ცხოვრების შემდეგ ბევრი რელიგიური აკრძალვა „მოხსნეს“, პატარძლის მიმართ მაინც მკაცრი არიან. დღესაც კი პატარძალს ევალება მამამთილისაგან ითხოვოს უფლება, რათა ის ქორწილის დღეს ხალხთან ერთად იყოს. ეს უფრო ფორმალური გვგონია და ოჯახის უფროსისადმი რიდსა და მოწიწებას ნიშნავს.

მიცვალებულის დატირება და დასაფლავება

სხვა მუსლიმანთა მსგავსად, იანეთლები მიცვალებულს იმავე დღეს ასაფლავებენ. თუ ადამიანი საღამოს გარდაიცვლება, მეორე დღის მზის ჩასვლამდე დაკრძალავენ. დაკრძალვამდე გაბანენ, შემდეგ სუდარაში გაახვევენ და დამარხავენ. სამი დღის განმავლობაში გარდაცვლილის ოჯახში საჭმელი არ კეთდება, მეზობლებს მიაქვთ. მეზობლები რეცხავენ გარდაცვლილის ყველა ტანსაცმელს, საფლავში არაფერს ატანენ. აღნიშნავენ მესამე, მეშვიდე, მეორმოცე დღეს და წლისთავს. ჭირისუფალი შავს არ იცვამს. მხოლოდ თუკი ახალგაზრდა გარდაიცვლება, დედა შავ შალს დაიხურავს თავზე მცირე ხნით.

გარდაცვალებიდან ორმოცდათორმეტი დღის განმავლობაში გარდაცვლილის ოჯახში მოლა კითხულობს ლოცვებს. ოჯახის წევრებთან ერთად ლოცვას ესწრება რამდენიმე მეზობელი მამაკაცი. ყოველი ლოცვა სრულდება სადილით. კლავენ ცხვარს,

აკეთებენ ფლავს, ხალვას, სუფრა სავსეა ხილით და ტკბილეულით. ქორწილისაგან განსხვავებით მიცვალებულის მოსახსენებელ სუფრაზე სასმელი სასტიკად აკრძალულია.

მეტყველების ნიმუშები

ჩაწერილია 2004 წლის ივლისში.

ინფორმატორი ხასან ერისთავი

სოფ. იანეთი

Mesela, nä iştiyen sän, näyi ağnamax iştiyen sän. Yengi teze oldi, toy oldi, bir bacımın toyi oldi, bir äniştem oldi, kaçurdilär oni, sora barışmaya gettilär, barışmaya gettilär, allaha şükür, razi oldilär. Toy oldi, çox eyi geçti burada, ani, qoum akraba inan, короче, qoumlarımız, arkadaşlarımız häp gäldilär, oynadux, güldux biraz, nä ki oldi, eyi geçti. Daha nä diyem ki?

...Toy her günnerde, yani, birinci gün oliyir, pazar gün oliyir, subota gün oliyir, nä biliyim şindi, kimin nä vaxti ki imkiyani oliyir, o zaman evliyir, baxmıyır günnerde, bir şeylere.

...Oynıyırux, güliyırux, ädätini ädiyırux, nä ki lazumdur, yiyırux, içiyırux, şäräp, vino, arax, marax nä ki oliyir, nä ki imkiyanımız olur, oni içiyırux. Bizim täräfte, bizim yaşadıgumuz yerde, Ozurget'te. Bizim şindi onnärın ädätinde ediyırux. Burada nä ki oliyir, onnärın ädätinde ediyırux. Nä ki Gürcilär ediyir, biz de on da biz ediyırux. Näsıl ki Gürci toydur, o da bizim toydur. Näsıl ki Gürcilär savox diyer, tost diyer, elä de bız diyırux. Näsıl ki ani, onnar ... biz, проосто, türkçe söliyırux, Çok şey, ani, benzemiyer gürci täräfine, ama biz ki buradayux, mecburux buna etmeye. Biz de gedyırux, onnar da geliyir, näsıl ki gürci palatası uğurliyir, biz de elä uğurliyırux. Sora gene nä diyim.

...Sağlux inan başlıyrlär, näsıl ki gereklidur, elä gedyırux şindi, nä qatän ki gereklidur elä içiyırux, normasını biliyırux. Yasaktur nä zaman ki artuxlama içersin. nä zaman ki gendinden çıkarsın o dur artuxlama, haramdur. Nä zaman ki äve gidebülürüm, yatabülürüm, o zaman ki degul yasak, niye olsun.

...elimizden geldügumuz ikram ediyırux, şarap, baxıyır o içene, içen ise, älbette ki. Ozurget'te älbette ki yapıyırux şäräbı. bunda da yapan var ama, yapan yapıyır, yapmıyan yapmıyır. Biz yapıyırux gendimiz. Bizim böyüklärımız bilir oni. Biz nä bilax.

Bizim toylarda Ermenilər gelmişdi, Ermen'i çağırmuşdi bacımın toyununa, ona açan bir gelimin qardaşı evlendi, ona bizim tərəftən, Ozurget'ten bizim gendi Türklerimizi çağırmıştux, toya onnar gelmişdi, çaldılar, eyvallah, şükürü eyi çaldılar, bizim dilde. Türkçe oxuyup türkçe çaldılar.

...yani, işteğün zaman evlenirsən, eger iştiyirse, mani degul, niye almasın ki. Genelde Türk alıyır. Gürcü erkek, eger iştiyirse, o da alır, nə biliyim bən oni. İnsana baxıyır. gendi vicdanına baxıyır, eger o iştiyirsa, qız inən birbirini iştiyirsa, alır, əlbəttə ki dur, hiç bir mani yox. Çoxdur elə, bizde çoxdur Gürcü'ye köçmüş və Gürcü'yi almış.

ჩაწერილია 2004 წლის ნოემბერში.

ინფორმატორი მიხეილ ჩხეიძე

სოფ. იანეთი

qomşilär geliyir, yani, uzaxtan kisme gälacaxysa, uzaxtan geliyilär, göriyir, sora herkes gördüxten sora gömüliyir, uzansa iki-üç gün uzanıyır, yoxsa da öbür gündən götürüylär, ani çinduriylär, gözəlce cenazesini ediyilär, onun şey, gendi namazı var, oni da qılıylär, ondan sora ölü götürüylär, gömliylär, gömlüdüxten sora biraz şey diyilär, ondan sora herkes çıxıp geliyilär, ädätini ediyilär. Gömlüdixten sora sabaha açan o ävde, hangi ävde ki öli oliyir, o ävde qomşilär geliyir. Oturiylär, söyliyilär, ama o ävde yemek bişmiyir. O üç gün diyändä, baxşa qomşilär yemek geturiyilär, gendilär oturiyir, yiyilär, içiyilär, yani arax-marax,vino-mino yox.

Cenaze nəsıl oliyir şindi: Cenaze ayaxta qılıylär, boş oturiylär, mola oxiyir, yaxında oliyir yani, sora qalxıp gedyilär. Türki Gürcülärdən krug uriyilär öli, sora geliyilär ävde, biçmax ediyilär, ani, geliyilär, oturiylär, içiyilär, ama bizde o yoxtur, ani ävde gelip yemek yesin bizde yoxtur, asaktur, o bizde yoxtur. Ben şindi diyemem niye yasak etmiyilär bizde yani, uzax ya, kisme bexliyir, bexliyir, sora gömliylär. Bir hafta bizde durmiyir yani, qomşilär geturiyilär o yemek, nə ki lazumdur, oni qomşilär ediyir.

Gürcülär de oliyir, geliyilär, bizler inan bäräbär başsağolun veriyir, sora gözəlce yani, şey ediyir, yemek yen vaxtida yiyir, sora gendi işine gedyir yani.

Halva bişiriyirux, halvasız olmaz yani, her yere gapılmıyır o halva. nerde ki gendi bir şeymiz var, o yere dağılıyır halva, halvasız olmaz.

Axaltsixe'ye biz gidende birinci gettux. Onda äski şey var, qapanux var. Orada äskiden bänim dedelärim doğmuştur. Ondən sora çıxtux, çay axıyır, o çayı gördüx, ondan sora Vardzia'yi gördüx, gezdüx orada, äski bir şeylär baxtux. Nə bilax, beğendüx, muzeye girdüx, muzede de äski bir şeylär gördüx, baxşa-baxşa şeyläri.

Böyüklərimiz öyle diyir ki, nə Gürciyim diyir, nə Türküm diyir. O bizim yerdur, diyir. Bizim, yani, bizim millət, bizim Mesxlər'in. Bizim vətənki elədur. Nə Türk, nə de Gürci, elə diyilər, ama bizim ən əski, atababalarımız əskiden Gürcydi, çünki bu yelər əskiden Gürci yeşəri idi. Biz öyle öğrenmişax. Bu, ən birinci, əskiden bizim oraya açan birinci Mesxlər yaşanmıştur. Gürci bu tərəftən yani, şeyden, denize yaxın tərəftən, çünki bizim millət, əski millət olduğuna görə ən vaxtiki nəsil vuruş olsa da, yani gendi millətimiz diyerux, Mesxlər, yani Mesx nə Gürcidur nə ki Türktur, Mesx Mesxtur. Mesxlər da Gürci'ye, yani, nəsil diyelər şindi, akrabatur. Gürci yazdığı istoria bize taluxlu yani, biz oni alıyırux, çünki çox şeylər bize ötürü yazılı durumda. Eger elə olmasaydı, onnar elə yazmazdı. Şindi bizim dedelərimiz bilur de, nə ki öyledur da onnar da yazmış bize düz geliyir. Gürcilər çox qararlı idilər. Türklə vele idi, Türklər, yani Gürcilər'e çox eziyat veriyirmişlər, anı, öldürüyirmişlər, baştan kesile... nə biliyim, öyle birşeylər çox oliyirmiş. Düşman yaxın tutsunlar, Gürci milləti, imena Gürcü milləti, Gürcilər, Kaxlar, Megrellər, Svanlar – Gürci milləti, o düşmana yaxın olup onnara çox para veriyilər, onları satıp alıyılar, no, Mesxlər hiç bir satıp almamıştur.

Bizim milləti göç ettilər orta Asya'ya. Heppisi orda yaşıyordu, soradan bizim millət tarkal vətəne geldilər, vətəne geldilər, ama imena vətən alamadı, vətəne yaxın geldi. Gürcistan da vətən sayılır bizim, çünki Mesxeti da Gürcistan'a giriyir, Gürcistan ortasında yani, onun için de biz burada yaşıyerux. Türkiyə'ye geleydux, belki Gürcistan'a geleceydux, çünki bizim yer Gürcistan'dadur. Mesxi diyilər, Tatarı diyilər, ama biz Tatarı degulux, Mesxiyux.

...Onnar bizlərdən sora geldi yaşadılar, yoxsa orada var idi bizim kövlər, bizim əskiden anababamız yaşıyırdu, orada hep bizim millət idi. Gürci var idi yani, ən çox bizim millət idi. Bizim milləti kırk dördüncü yilde orta Asya'ya göç ettilər, onan sora geldi Gürciləri, yani qırx dördüncü yildən sora... bizimlə bərabər yaşıyannar yüzde üç prosent yani, bu qadarda yaniü elə idi.

Gürcilər inan bizden baxsaca nedur. Gürcilər İsa Peygambere allahın oğlu diyelərü biz de allahın oğlu degul, nəsil ki böyük məllim, Peygamber, Peygamber kimi, Gürcilər xaçə şey diyelər, sıranıyolər öyle, biz de öyle bir şey yoxtur, biz de allah bir dur, allaha dilek ediyilər, allahın iştiyacağım, yardım iştiyolər, dua edilər ... все.

...Oxumiyerim, oxusam eyidur. Quran qurandur. Quran bir tane kitaptur ama ki şindi tazesine ise əskisi gaha eydur. Oruci tutmasan daha eyidurtutarsan ise. yani, canın sağ olsa da tutabiliyorsan, tutsan eyidur, ama eger tutanıyorsan, tutan degusun. Oruç tutan vaxtida şindi oxumalısın, kötü işlər görmeli degulsun, içmeli degulsun, çekmeli degulsun, zorlama hiç olmas, bizim dinde zorlamax yoxtur. Sən iştiyorsan, sən qəbul ediyorsan, qəbul edecen, çünki qəbul etsen bu һаоβοрог daha eyidur. Kilisede olmuşum, bən nəsil ki gendi dinimi hürmet ediyorum, öyle de Gürci dinini.

Supsa'da  u iyirux palux, oltalar in n, elde yapıyırux.  orco,  vera, ama  n  o u  orco  u iyirux. Sora gene sazane  u iyirux, ani, n  ki oliyir,  u iyirux.

Futbolu da seviyirim, b t n sport eyidur.

qurbana bayramında qurban kesiyirux,  o tu, kimin varsa mal kesebilir, burada yox ama...

   g n oliyir bayram bizd , i  g n n  ki eyi bir  ey var, oni yapıyırux,  sas ya, qurban kesiliyir, eti da ı ıyırux c meete, niye vermezux ki...

G rciler'e onin i in vermezl r,  unki G rcil r onnar b r ber vino i iyill r, onin i in de G rciler'e vermezux  indi... vino i miyec x, qabul edec x alacax, bo  yiyec x, o zaman verirux, onun gemikl rini bile ite vermiyoll r, eger i mese oni veriyill r, niye vermezler. Allah qabul etsin diy ne elimiz a ıxtur.

...bu k vde yoxs bax a k vde var. ne yoxtur, vardur, geturmi l r,  o u geturmi l r, geturen olmu tur. tarixi yox, oliyir, qoum olmas, olur qom i alabil rs n, yaxın qom i, hamgisi in n b r b r b y d n, oni alamasın, qom i alabil rsin ama qoum yox.

Yemekl rden lazuttur, lobiadur, qarpuz, qaun tavistavat, pamidoridur, xiyardur, mi istxili...

Lobia in n lobia  orbası yapıyill r,  dettur abu, n sıl ki  le, bizde  le yapıyırux.

...bunn r gendimiz biliyirux. ana-babalarımız yani, onnardan sora biz  grendux,  indi bizl r de yapıyill r.

Bizim dedemiz ki, v t nda ıdur Mesxeti, Axaltsixe, orda ya ıyill rdı, onnan sora Uzbekistan'a g ldil r. Onnar lobiadur, o dur, alıb g t rmi  oraya. Orda ekmi l r, orda  ey diyill r, Uzbekistan'da yox  adi. yem x yoxtur, lobia yoxtur, plavdur, bax a bir  ey yoxtur. Bunnar almı  oysa buna g re onnar da dede-nenemiz oni yedib yemi l r, bunnar  ocuxl r  grenmi , ona g re da anamdur, babamdur, biliyir.

Alan da var,  o umuz bi iriyirux, furunn rımız var. Uzbekistan'da tandur idi, burada furundur, tavalardur, bir  ey yapıyırux.

Babam bilmiyirdi, anam bilmiyirdi g rcic , onn r biliyirdi. T rki diyill r G rcic ,  ey diyill r.

Seksen ikinci yıllarda gene c meet geldil r, babam qırx be  ya ında.

Bunun dedesi biliyirdi, babam yo , babam bil  s z bilmiyirdi g rcic .  indi biliyir.

Biz Kikinet'liyux, bizim n sıl  indi Kikineti adı nerden geldi  indi. birin  s yliyir ki biri, adını soriyir da  i- i diyer yani, he demax i tiyir. Bir rusa diyir ki net, net – yani yox,  yle degul demax i tiyor da onan sora g ldi  ikinet, yani  i  i dedi, o da net dedi, o rusya yox,  i  i net adı geldi b yle.

B nim dedm kırkıncı, kırk be inci yıl a an vuru  olan vaxtta o vuru ta olmu ti, o vuru ta b nim dedmi  u mi l r nemesl r, onnan sora qapanı ta durmada dedem bir r ya g rmi ta demi  ki,

rusça demiş, bən son vidal demiş, ani, bən rüya gördüm diye. Böyle demexte bunu bir täne, büyükləri çağırır ki nəsıl...

Böyle-böyle söyliyir ki babamı gördüm, babam bäne böyle dedi ki, sən heç korkma, yani säne bu vuruşa säne bir şey olmayacaq. Sən heç korkma, bu vuruşa sən kazan diye. Onnar sora bu rüya söyledixten sora yani, dedemi koruyollär, qapanıxıtan çıxardıyıllär, evine geliyir gene.

Tanışlärımız Samtredia'da çoxtur, yani Kutaisi'ye baxanda. Bize Samtredia yaxındur.

...Seçimläre gidiyillär, bänim yaşım yetmiyir seçimläre, kimin ki yaşım yetiyir, onnär gidiyir.

Gürcilär inan bizden baxsaca nedur. Gürcilär İsa Peygambere allahin oğli diyelärü biz de allahin oğli degul, nəsıl ki büyük mällim, Peygamber, Peygamber kimi, Gürcilär xaça şey diyelär, sıranıyolär öyle, biz de öyle bir şey yoxtur, biz de allah bir dur, allaha dilek ediyilär, allahtan iştiyacağım, yardım iştiyolär, dua edilär ... все.

...Oxumiyerim, oxusam eyidur. Quran qurandur. Quran bir tane kitaptur ama ki şindi tazesine ise äskisi gaha eydur. Oruci tutmasan daha eyidurtutarsan ise. yani, canın sağ olsa da tutabiliyorsan, tutsan eyidur, ama eger tutanıyorsan, tutan degusun. Oruç tutan vaxtida şindi oxumalısın, kötü işler görmeli degulsun, içmeli degulsun, çekmeli degulsun, zorlama hiç olmas, bizim dinde zorlamax yoxtur. Sən iştiyorsan, sən qabul ediyorsan, qabul edecen, çünkü qabul etsen bu наобо́рот daha eyidur. Kilisede olmuşum, bən nəsıl ki gendi dinimi hürmet ediyorum, öyle de Gürci dinini.

Biz çocuk idux ki, burada вообше okuş yoğidi, qavğa-mavğa oldi ya, onnar sora oxuş yoğidi. Mal otladux, geldux äve, malları bağlandux, çıxardux, oynadux, dersdur, kitaptur hep bire xaberimiz yoğidi. Soradan ana-babamız şey ettiler ki, mäktep açmalıyux, şey etmeliyux, buray evel sadik idi, yaşlı. Sora burayı şey ettilär, mälimi şey geturdilär ana-babamız Partsxana'dan, geldi bir mälim, bize ögretmeye başladı öyle-böyle, sora ana-babamız mektep yazdılar Şevardnadze'ye. Mäktep bizim üçün açsınlär, gürci mäktebi, nəsıl ki çocuklär oxiyir, biz de äle oxuyax diyir. Buni yazdılär öze Şevardnadze ilk defa olmuşti bizim kövde, buni ki yazdılär Şevardnadze öze geldi bizim köve, buralara hep baxtı, mäktep şey etti, mäktepte para şey otturdi, ve bizim kövde o vaxtğa mäktep yaptılär. Ona göre Şevardnadze adını mäktep idi, Şevardnazis saxelobisaa. Onnar sora bizim yaşımız uje geçti. Bize gene birinci klastan başlayamazdılär oxutmaya. On dört yaşında idux ona göre biraz şey ettilär, hangimiz ki gürcica eyi biliyirdux, onnar saçılär, kurs açılär. Oni qurtardux, geçtux Cixaişi'ye, Cixaişi'de beş ay qurtardux oxuşı. Sağ olsunlär, çox güzel şey ettilär, baxılär.

Gürcilär de oliyir, geliyilär, bizler inan bäräbär başsağolun veriyir, sora gözölce yani, şey ediyir, yemek yen vaxtida yiyir, sora gendi işine gediyyir yani.

Halva bişiriyirux, halvasız olmaz yani, her yere gapılmıyır o halva. nerde ki gendi bir şeyimiz var, o yere dağılıyır halva, halvasız olmaz.

Axaltsixe'ye biz gidende birinci gettux. Onda äski şey var, kapanux var. Orada äskiden bänim dedelärim doğmuştur. Ondan sora çıxtux, çay axıyır, o çayı gördux, ondan sora Vardzia'yi gördux, gezdux orada, äski bir şeylər baxtux. Nə bilax, beğendux, muzeye girdux, muzede de äski bir şeylər gördux, baxşa-baxşa şeyləri.

Böyüklärimiz öyle diyir ki, nə Gürciyim diyir, nə Türküm diyir. O bizim yerdur, diyir. Bizim, yani, bizim millät, bizim Mesxlär'in. Bizim vätänki elädur. Nə Türk, nə de Gürci, elä diyilär, ama bizim än äski, atababalarımız äskiden Gürciydi, çünki bu yelär äskiden Gürci yeşäri idi. Biz öyle ögrenmişax. Bu, än birinci, äskiden bizim oraya açan birinci Mesxlär yaşanmıştur. Gürci bu täräftän yani, şeyden, denize yaxın täräftän, çünki bizim millät, äski millät olduğuna göre än vaxtiki nəsıl vuruş olsa da, yani gendi millätimiz diyerux, Mesxlär, yani Mesx nə Gürcidur nə ki Türktur, Mesx Mesxtur. Mesxlär da Gürci'ye, yani, nəsıl diyelär şindi, akrabatur. Gürci yazdığı istoria bize taluxlu yani, biz oni alıyırux, çünki çox şeylər bize ötürü yazılı durumda. Eger elä olmasaydı, onnar elä yazmazdı. Şindi bizim dedelärimiz bilur de, nə ki öyledur da onnar da yazmış bize düz geliyir. Gürcilär çox qararlı idilər. Türklä vele idi, Türklär, yani Gürcilär'e çox eziyat veriyirmişlər, ani, öldüriyirmişlər, baştan kesile... nə biliyim, öyle birşeylər çox oliyirmiş. Düşman yaxın tutsunlar, Gürci milläti, imena Gürcü milläti, Gürcilär, Kaxlar, Megrellär, Svanlar – Gürci milläti, o düşmana yaxın olup onnara çox para veriyilär, onları satıp alıyılär, ho, Mesxlär hiç bir satıp almamıştur.

Bizim milläti göç ettilär orta Asya'ya. Heppisi orda yaşıyordu, soradan bizim millät tarkal vätäne geldilər, vätäne geldilər, ama imena vätän alamadı, vätäne yaxın geldi. Gürcistan da vätän sayılır bizim, çünki Mesxeti da Gürcistan'a giriyir, Gürcistan ortasında yani, onun için de biz burada yaşıyerux. Türkiye'ye geleydux, belki Gürcistan'a geleceydux, çünki bizim yer Gürcistan'dadur. Mesxi diyilär, Tatari diyilär, ama biz Tatari degulux, Mesxiyux.

...Onnar bizlärden sora geldi yaşadılar, yoxsa orada var idi bizim kövlär, bizim äskiden anababamız yaşıyır, orada hep bizim millät idi. Gürci var idi yani, än çox bizim millät idi. Bizim milläti kırk dördüncü yilde orta Asya'ya göç ettilär, onan sora geldi Gürciläri, yani qırx dördüncü yilden sora... bizimle bäräbär yaşıyannar yüzde üç prosent yani, bu qadarda yaniü elä idi.

...Gürcistan'dayux Gürcica bilmeliyux. Evlenduxtan sora ev yapıb ayrılmalısın. Sän gendi äve, sora bän olurum, äv yaparım gendi ävime baxarum. Ana-babam kimin inän qalmax iştiyir, onun inän qalur. Küçük inän qalıyır, ädettur.

İlk defa birinci, böyük evleniyir, sora bän evleniyirim, qızkardeşim olsa bänden yaşta küçük isa da olabilür köçtilär. Küçük qardaş birinci evlenmiyir.

...Eristavilär, Çxaidzelär, Mamisaşvililär, Abuladzelär, Baxtadzelär... Tiflis'ten arkivden verdilər, dedemiz adıdır, familiasıdır, yazılıdır. Uzbekistan'a gelende değıştürmişlər, yani baxşa şeylər vermişlər. Sultanov idi benim familia, buraya geldux, arkivden verdilər familia Eristavi.

ჩაწერილია 2004 წლის ივლისში.
ინფორმატორი ვასივ იორდანაშვილი
სოფ. იანეთი

...Dün oldi bizim banketimiz. Bu oğlanlar doxuzi kırtarıp banketi ettilär, yani bäne de kıttılär. Bizim täräfte de ettux banket' ama burada dün banket ettilär, bäne de kıttılär, sağolsunlär, eydur işte. Mälimlär geldi, kim ki oxudiyirdi, onnar geldilər, oturdux, yiydux, içtux, yonadux.

...Pılav ona göre yaptıx ki mälimlär çox beğendi pılavı. şindi Türk dolması yox, o biraz baxşa dolma, biraz Gürci dolması dur o, o bizim gendi bacılărımız yaptı, mälimlărımızı çağırdux, dävət ettux yani. Malimlärsız olmas, geldi mälimlär de, bäräbär yedux, içtux. Manana, Sofiko, Şukri, şindi bizim Lamzira mälim gelemedi, çünkü onun kıardaşı ölmüşti. Gürci ädätinde öyle olmas. Ondan sora Pata geldi, Maia geldi, sora iki täne mälimlärin qomşisi, dıvet etmişti onnarı, sora yedux, içtux, yonadux, güldux. gürci ädätinde şäräpsız sufra olmıyır, şäräpsız sufra yani, utanmaxsalı, nä kadan yemek olsa koyun kesen bile şäräp olmasa olmıyır. Saat ikiden başladıx, axşama açan. Dün gelseyiniz yani bäräbär içiyirdux, söliyirdux. Nä bilem, dün gelseyiniz daa eyi olurdu. Babalarımız geldi, analarımız da geldi, bir ikisi geldi, çoğu gelmemişti, çünkü tarladur, o dur. Babalarımızın yanında yeme olur, ho içme olmas, çünkü hürmet elä ki babalarımızın yanında olmas.

...Bir var idi, biri yoğ idi. Bir täne ixtiyar dädä var idi. Bu ixtiyar dädänin de bir täane ceyil oğli var idi. Bu dädä derdini, çox dertliymiş bu adam, derdini bir kıuya söuşiyrmış. Ona her akşam gelip geldiğimi söyliyim. Bir vaxta bu kıuydan da bir täne yılan kııxıyır, yılan kııxıyır da bu derdiğini söyliyan da bu da bir täne altun veriyir. Bir zamanda bu dädä, bu dädä xasta oliyır. Bu oğluna dir ki, get oğlum da vele-vele yerde bit yılan delugi var. O kıuya o yılan delugine därdin söyle, säne bir täne altun verip gelelax. Oni al da gel. Bu oğli der, yaxşı gediyrım bu kıuyu yanına, bu kıyda bexliyir vaxtan axşam. Baxıyır, gerçekten bir yılan kııxıyır.

Bu derdiğimi söyliyim, bu da bir altun veriyir. Çocuk düşüniyir ki, bu yılan öldürsem bu altun bäne kıalır. Hepsini zengin olurum. Bir alıyır taşı, taşı da bu yılana atıyır ve öldüriyir. sonra geliyir, babası geliyir, sonra eyler, baxıyır, geliyir bu kıuya, dir ki, yılana gir. Nä ki oldi aramızda, sän de gerçi, oğlum öşdüdü. Bän de bile-bile öldi. Gel nasıl gettux gene döst olax da bu yılana kıalduriyır yox, sän de oğlu acısı varsa, bän de kıuyruş acısı var...

...Palux tutmaya biz bir günde gedyirux. Büyük bir havuz var. Oraya gedyirux, bir gün orda alırx, palux tutiyirux, tuttuğumuz zaman alıx geliyirux äve. En çoğuşorco tutiyirux. Nä ki oliyir oni tuttiyirux. Sporta geziyim bän, boksa geziyim, boksa evropis çempioniyim. Çok seviyirim bu sporti.

...Ramazan bayramında oruç tutiyirux bir ay, urban bayramı, urban kesiyirux, kimin varsa dävä kesebölürsün, burda yoxtur ama, qurban bayramında üç gün oliyir bayaramımız, üç gün nä ki eyi bir var, oni yapıyırux.

ლიტერატურა

1. ი. აბულაძე, 1973 – ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, „მეცნიერება“, თბ.,1973,
2. ც. აბულაძე, 1983 – ც.აბულაძე, თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით, გამოსცა ც. აბულაძემ, თბ., 1983.
3. ქ. ათეში, 1998 – K. Ateş, Türk dili, genişletilmiş 5. baskı, İstanbul, 1998
4. ნ. აშმარინი, 1926 – Н. Н. Ашмарин, Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Издание О-ва обследования и изучения Азербайджана, Баку,1926
5. ახალციხელების ისტორიის შესახებ, 1988 - გაზ. ლიტერატურული საქართველო (რუსულ ენაზე), № 11, 1988
6. გ. ახვლედიანი, 1949 – გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1949
7. ხ. ახვლედიანი, 1956 – ხ. ახვლედიანი, სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან სამხრეთ საქართველოში, 1956
8. ტ. ბანგუოღლუ, 1995 – Banguoğlu Tahsin, Türkçenin grameri, Ankara, 1995
9. ბასკაკოვი, 1984 – Н. А. Баскаков, Предложения в современном турецком языке, Изд-во „Наука“, Москва, 1984
10. ნ. ბასკაკოვი, 1960 – Н. А. Баскаков, Тюркские языки, Издательство Восточной Литературы, Москва, 1960
11. მ. ბერიძე, 2005 – მ. ბერიძე, ტოპონიმები და გვარები მეტყველებენ, ახალციხე, 2005

12. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, 1965 – თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი – სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965
13. ნ. გელაშვილი, 2005 – ნ. გელაშვილი, დეპორტირებულ მესხთა შესახებ, გაზ. "ფესვები", №1, 2005
14. ე. გუდიაშვილი, 1962 – Е.В. Гудиашвили, Фонетические особенности Ризе и Трапезунда, Вопросы тюркских языков, Баку, 1962
15. ე. გუდიაშვილი, 1957 – ე. გუდიაშვილი, ზოგიერთი ზმნური ფორმის შესახებ ქვემო წალკის თურქულ მეტყველებაში, საქ.სსრ. მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, II, თბ., 1957
16. მ. გურგენიძე, 1987 – მ. გურგენიძე, თხრობითი კილოს მარტივ დროთა წარმოება თურქული ენის სივასის დიალექტში, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, №4, 1987
17. ნ. გურგენიძე, 1973 – ნ. გურგენიძე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აჭარულსა და გურულში, „მეცნიერება“. თბ., 1973
18. ნ. დმიტრიევი, 1960 – Н.К. Дмитриев, Турецкий язык, Издательство Восточной Литературы, Москва, 1960
19. ნ. დმიტრიევი, 1940 – К. Дмитриев, Грамматика Кумыкского языка, М-Л, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1940
20. ვახუშტი, 1941 – ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941
21. ვეკილოვი, 1973 – А.Векилов, Турецкая диалектология, Издательство Ленинградского университета, 1973
22. ლ. ზაგურსკი, 1872 – Л.Загурский, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872г.
23. ფ. ზეინალოვი, 1993 – F. Zeynalov, Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Dilbilgisi, İstanbul, 1993
24. ი. ზეირევი, 2001 – Y. Zeyrek, Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara, 2001
25. თურქოლოგიის საკითხები, 1971 – Вопросы Тюркологии, 1971 - Вопросы тюркологии, к шестидесятилетию академика АН Азерб. ССР М.Ш. Ширалиева, Баку, 1971

26. თურქული ენა, 1998 – The Turkic Languages, Edited by Lars Johanson and Eva A. Csato, London and New-york, 1998
27. თურქული ენების შედარებითი ლექსიკონი, 1991 – Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, (ahmet bijan erjilasunis redaktorobiT), Ankara, 1991
28. თურქულ-რუსული ლექსიკონი, 1977 – Турецко-Русский словарь, (Авторы: А.Н. Баскаков, Н.П. Голубева, А.Л. Кямилева и др.), М., 1977, „Русский язык“, 1977
29. თურქულ-რუსული ლექსიკონი, 1996 – Büyük Türkçe-Rusça Sözlük, Istanbul, 1996
30. პ. ინგოროყვა, 1954 – პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, „საბჭოთა მწერლობა“, თბილისი, 1954
31. პ. კესარიელი, 1965 – პ. კესარიელი, ომი სპარსელებთან, გეორგიკა, II, თბ., 1965.
32. ე. კვანტალიანი, ნ. ჯანაშია, 1998 – ე. კვანტალიანი, ნ. ჯანაშია, თურქული ანის სახელმძღვანელო, თბ., 1998
33. ა. კონონოვი, 1956 – А.Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Издательство Академии Наук СССР, М-Л., 1956
34. კონონოვი, 1960 – А.Н. Кононов, Грамматика Современного Узбекского Литературного Языка, Москва, 1960
35. ა. კონონოვი, 1978 – А.Н. Кононов, К истории формирования турецкого письменно-литературного языка, Тюркологический Сборник-1976, Москва, 1978
36. დ. კოჭორიძე, 1987 – ლ. კოჭორიძე, სამცხე-ჯავახეთი, წარსული და დღევანდელი, თბ., 1987.
37. შ. ლომსაძე, 1975 – შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975.
38. შ. ლომსაძე, 2003 – შ. ლომსაძე, მესხეთი და მესხები, გაზეთი "შავლეგო", № 8-9, 2003
39. ს. მაკალათია, 1938 – ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938.

40. ს. მალოვი, 1951 – С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Москва – Ленинград, 1951
41. შ. მეგრელიძე, 1963 _ შ. მეგრელიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1963
42. ჯ. ა. მიქელაძე, 2006 _ ა. მიქელაძე, დეპორტირებული მაჰმადიანები და საქართველო, ახალციხე, გაზ. «ფესვები», № 11, 2006
43. მსოფლიოს ენები, 1997 – Языки Мира – тюркские Языки, „ Индрик”, Москва, 1997
44. ი. მუნში, 1969 _ ი. მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, თარგმანი ვ. ფუთურიძისა, თბ., 1969
45. დ. ნიკიტინი, 2003 – Д.Никитин, Турки-Месхетинцы: Вопрос Закрыт?, Москва, 2003 (ინტერნეტშია განთავსებული)
46. ნ. ნიჟარაძე, 1975 _ ნ. ნიჟარაძე, აჭარული დიალექტი, „საბჭოთა აჭარა”, ბათ., 1975
47. ვ. ნოზაძე, 1989 _ ვ. ნოზაძე, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბ., 1989
48. ჯ. ნოლაიძელი, 1936 _ ჯ. ნოლაიძელი, აჭარა დიალექტოლოგიურად, „აჭარის სახელმწიფო გამომცემლობა”, ბათ., 1936
49. ალ. რამიშვილი, 1999 _ ალ. რამიშვილი, კოლხური კულტურის ინფილტრაცია შიდა ქართლში, ქუთაისი, 1999.
50. XXV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, 2005 _ XXV რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, „ქართული ენა”, 2005
51. რ. რუსტამოვი, ჰ. სადიკოვი, რ. აღაიევი, 1994 – 1994 – R. Rustamov, H. Sadikov, R. Ağayev – Türkcä-Azərbaycanca-Rusca sözlük, „Elm”, Bakı, 1994
52. რუსულ-ქართული ლექსიკონი, 1993 _ რუსულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1993
53. საბა, 1991 _ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, „მერანი”, თბ., 1991,
54. საბა, 1993 _ სულხან საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, „მერანი” თბ., 1993

55. ე. სევორთიანი, 1955 – Э. В. Севортян, Фонетика турецкого литературного языка, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955
56. მ. სვანიძე, 1971 – მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1971.
57. ვ. სოლახიანი, 2003 – В. Солахян, Проблема Месхетинских турок и новые подходы ее решению, 2003 (ინტერნეტშია განთავსებული)
58. მ. ტაბიძე, 2005 – მ. ტაბიძე, ენობრივი სიტუაცია საქართველოში და ქართული ენის ფუნქციონირების საკითხები, «ქართული ენა», თბ., 2005
59. თ.უთურგაძე, 1966 – თ. უთურგაძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბ., 1966
60. ი.ფეჩევი, 1964 – ი. ფეჩევი – ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თარგმანი ს. ჯიქიასი, თბ., 1964
61. ტ. ფუტკარაძე, 2005 – ტ. ფუტკარაძე, ქართველები, ნაწილი I, 2005
62. ტ. ფუტკარაძე, 2005 – ტ. ფუტკარაძე, მესხეთიდან დეპორტირებულთა თვითაღქმა, თბილისი, 2005
63. გ. ქავთარაძე, 1985 – გ. ქავთარაძე, ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბ., 1985.
64. ქართველური მემკვიდრეობა, 2004 – ქართველური მემკვიდრეობა, ტ.VIII, ქუთაისი, 2004
65. ქართველური მემკვიდრეობა, 2005 – ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. IX, ქუთაისი, 2005
66. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, 1950 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1950, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
67. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, II, 1951 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1951, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
68. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, V, 1958 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1958, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

69. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, 1962 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1962, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
70. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, 1964 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, თბ., 1964, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
71. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1979 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. IV, 1979
72. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1986 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. X, 1986
73. რ. ღამბაშიძე, 1988 – ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი, განათლება, თბ., 1988,
74. ალ. ღლონტი, 1984 – ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, განათლება, თბ., 1984,
75. თ. ყაუხჩიშვილი, 1976 – თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976.
76. ევლია ჩელები, 1971 – ევლია ჩელების «მოგზაურობის წიგნი», თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, თბ., 1971.
77. არნ. ჩიქობავა, 1958 – არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1958
78. დ. ჩუბინაშვილი, 1984 – დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, სასტამბოდ მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო ა. შანიძემ, თბ., 1984, „საბჭოთა საქართველო“.
79. ნ. ჩუბინაშვილი, 1961, – ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1961
80. ძველი თურქული ლექსიკონი, 1969 – Древнетюркский словарь, (Редакторы - Б.М.Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М.Щербак), Наука Л., 1969,
81. კ. წერეთელი, 1954 – კ. წერეთელი, ქართული ეთნიკური ტერმინის „მესხ“ –ის ისტორიისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ.XV, 12, 1954

82. ი. ჭავჭავაძე, 1987 _ ი. ჭავჭავაძე, ტ. IV, ოსმალის საქართველო, თბ., 1987
83. ნ. ხაზარაძე, 1984 _ ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984.
84. ივ. ჯავახიშვილი, 1913 _ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 1-2, თბილისი, 1913
85. მ. ჯანაშვილი, 1915 _ მ. ჯანაშვილი, მესხეთი, 1915.
86. ვ. ჯანგიძე, 1967 _ ვ. ჯანგიძე, ქართული ნასესხობები აზერბაიჯანულ ენაში, თსუ შრომები, ტ. 118, 1967
87. ვ. ჯანგიძე, 1983 _ ვ. ჯანგიძე, ქართული სუბსტრატული ლექსიკა ართვინ-შავშეთ-არტანუჯ-არტანის თურქულ მეტყველებაში, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ.V, 1983
88. ვ. ჯანგიძე, 1988 _ ვ. ჯანგიძე, ქართული სუბსტრატული ფენის კვლევის მნიშვნელობა აზერბაიჯანული და თურქული ენების ისტორიული შესწავლისათვის, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, №3, 1988
89. ლ. ჯანიაშვილი, 2005 _ ლ. ჯანიაშვილი, ისლამი დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ რეპატრიანტ მესხთა ყოფაში, თბ., 2005
90. ა. ჯაფეროღლუ, 1994 – A.Caferoğlu, Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları). İkinci baskı, Ankara, 1994
91. მ. ჯიქია, 1995 _ მ. ჯიქია, თურქიზმები ქართველურ ანთროპონიმიკონში, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი ნაშრომის სადისერტაციო მაცნე, თბ., 1995
92. მ. ჯიქია, 2003 _ მ. ჯიქია, სიტყვათგანლაგება თურქულში (თხრობითი წინადადების მაგალითზე), აღმოსავლეთმცოდნეთა მესამე საერთაშორისო კონფერენცია, ქუთაისი, 2003
93. ს. ჯიქია, 1944 _ ს. ჯიქია, ბრძანებითი კილოს წარმოებისათვის აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულ დიალექტებში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ.V, 18, თბ., 1944
94. ს. ჯიქია, 1946 _ ს. ჯიქია, მესხეთის ქართული მოსახლეობის თურქული მეტყველების ზოგიერთი თავისებურება, დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი, 1946

95. ს. ჯიქია, 1957 _ ს. ჯიქია – О Грузинско-Азербайджанских языковых взаимоотношениях, საქ. სსრ მეც. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, II, თბილისი, 1957
96. ს. ჯიქია, 1954 _ ს. ჯიქია, XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, I, თბ., 1954
97. ს. ჯიქია, 1971 – С. Джикия, К названию месяцев в месхетском диалекте турецкого Языка, Вопросы Тюркологии, Баку, 1971
98. ჯორბენაძე, 1989 _ ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, მეცნიერება, თბ., 1989
99. ჯორბენაძე, 1998 _ ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, II, მეცნიერება, 1998
100. ასიფ ჰაჯილი, 1992 _ Asif Hacılı, Geriben bu vetende - Ahıska Türklerinin etnik medeniyeti, Bakı, 1992,
101. მ. ჰენგირმენი, 1999 – M. Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Ankara, 1999